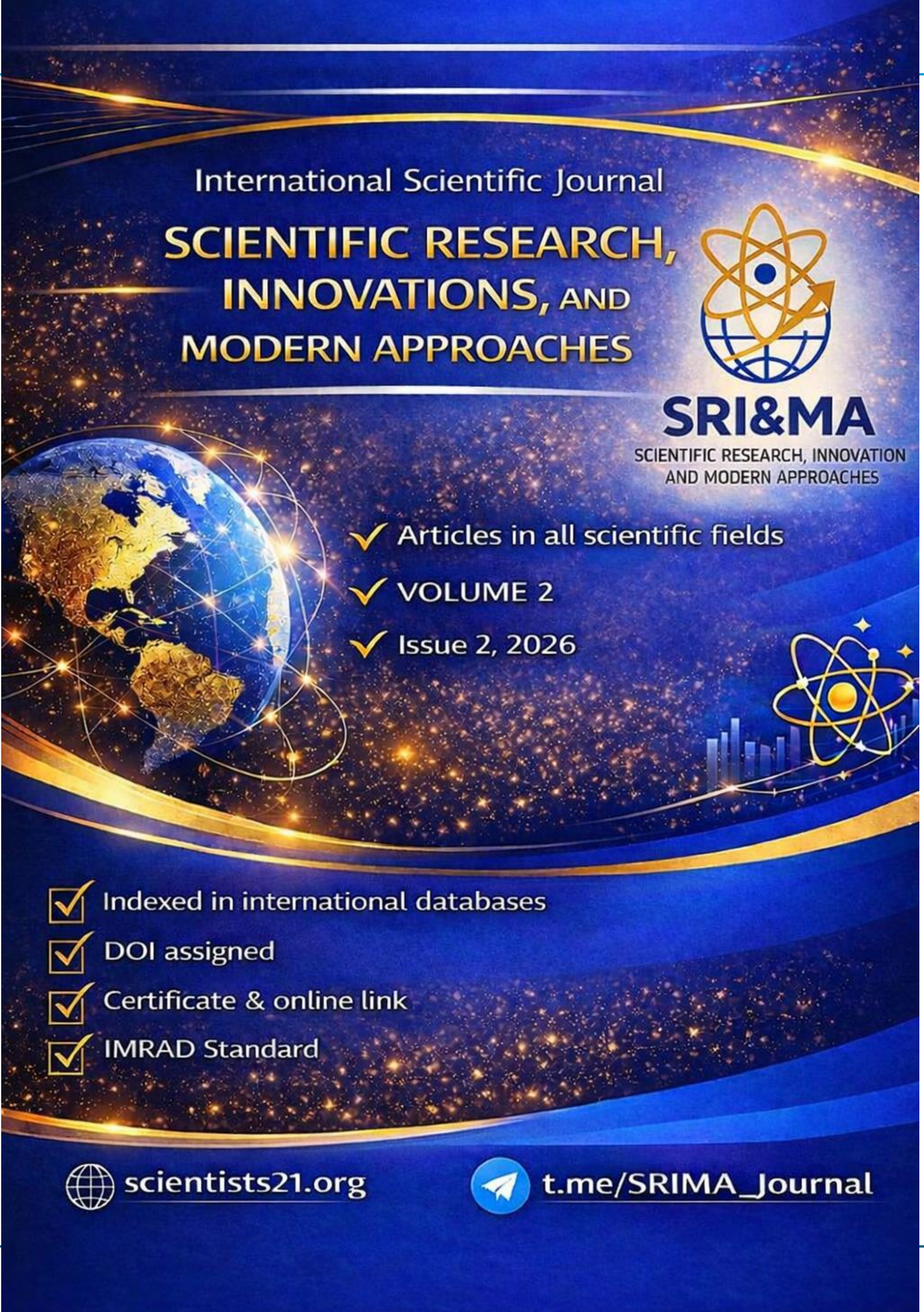
International Scientific Journal
SCIENTIFIC RESEARCH, INNOVATIONS, AND MODERN APPROACHES
SRI&MA
SCIENTIFIC RESEARCH, INNOVATION AND MODERN APPROACHES
Articles in all scientific fields
VOLUME 2
Issue 2, 2026
Indexed in international databases
DOI assigned
Certificate & online link
IMRAD Standard
scientists21.org
t.me/SRIMA_Journal

"SCIENTIFIC RESEARCH, INNOVATIONS AND MODERN APPROACHES" xalqaro ilmiy jurnali Farg'ona davlat universiteti kengashi ruxsati bilan tashkil etilgan.

2025-yil 27-dekabr. 5-sonli yigilishi.

MUNDARIJA

BLOKCHEYN TIZIMIDA «51% HUJUM» XAVFI VA UNI BARTARAF ETISH CHORA-TADBIRLARI

Umarov Sh.A.

FarDTU dotsenti, sh.umarov81@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada blokcheyn texnologiyasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan 51% hujumlar va ularning bir nechta turi tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada 51% hujumning mohiyati, uning amalga oshirilish mexanizmi va blokcheyn tizimlari uchun xavfi hamda bunga qarshi kurash usullari yoritilgan. Hujumlarning iqtisodiy va texnologik oqibatlari, matematik modellari, hamda ilg'or himoya choralari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: 51% hujum, blokcheyn, kriptovalyuta, xavfsizlik, konsensus, PoW, double spending.

KIRISH

Blokcheyn bu raqamli ma'lumotlarni tarmoqdagi barcha ishtirokchilar o'rtasida taqsimlangan, o'zgarmas va kriptografik jihatdan himoyalangan reestr bo'lib, ma'lumotlar "bloklar" shaklida izchil ravishda saqlanadi va har bir blok oldingi blokga bog'langan holda tashkil etiladi [1]. Blokcheyn – ma'lumotlarni tarqoq tarzda saqlash va o'zgartirmasdan qayd etishga mo'ljallangan tizimdir. U markazlashmaganligi, shaffofligi va xavfsizligi bilan ajralib turadi. Blokcheynning ishlash asosi – konsensus algoritmi bo'lib, u orqali tarmoq ishtirokchilari qanday blok haqiqiy ekanligini belgilaydi [2].

Blokcheynning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

– ma'lumotlar xesh (hash) funksiyalari orqali shifrlanadi.

– markaziy server mavjud emas, har bir foydalanuvchida to'liq yozuvlar nusxasi mavjud bo'ladi.

– bir marta kiritilgan ma'lumotni keyinchalik o'zgartirish yoki o'chirish mumkin emas, ya'ni immutability.

– barcha ishtirokchilar ma'lumotlar tranzaksiyalarini tekshirishi mumkin.

Demak, blokcheyn axborot xavfsizligini ta'minlashda yangi bosqich bo'lib, yaxlitlik, ishonch, oshkoralik va tahdidlarga bardoshlilikni ta'minlaydi. U axborotning soxtalashtirilishini, o'chirilishini va noqonuniy o'zgartirishni imkonsiz qiladi [3].

MATERIALLAR VA USULLAR

Tranzaksiyalarni amalga oshirishda eng keng tarqalgan konsensus usuli (Proof-of-Work) bo‘lib, maynerlar murakkab matematik masalalarni yechish orqali yangi blok yaratish huquqini oladi. Biroq, agar bir guruh yoki shaxs tarmoq xesh-quvvatining 50% dan ortig‘iga ega bo‘lsa, ular butun tarmoqni manipulyatsiya qilishi mumkin. Bu holat 51% hujum deb nomlanadi [4]. 51% hujum bu blokcheyn tarmog‘idagi hisoblash resurslarining 51% yoki undan ortig‘iga egalik qilish orqali tranzaksiyalarni noqonuniy o‘zgartirish, ikki marta xarajat qilish (double spending), yangilanishlarni bloklash yoki to‘sish imkonini beruvchi xatarli kiberhujum turidir [5]. 51% hujum blokcheyn tizimlarining mustaqillik va ishonchlilik tamoyillariga bevosita tahdid soladi. Bu turdagi hujumlar natijasida blokcheyn foydalanuvchilari o‘z mablag‘larini yo‘qotishi yoki tizimga ishonchni yo‘qotishi mumkin. Shu bois, kriptovalyuta tizimlarini loyihalashda va himoya qilishda bu xavf turini hisobga olish talab qilinadi. Tarmoqning xavfsizligi foydalanuvchilar o‘rtasidagi tarqoqlik va xesh quvvatning ko‘pchilik tomondan boshqarilishiga bog‘liq. Proof-of-Work tizimida har bir mayner blok yaratish imkoniyatiga o‘z xesh-quvvatiga mutanosib ravishda ega bo‘ladi. Agar maynerlardan biri yoki pul birlashmasi 50%+1 xesh quvvatga ega bo‘lsa, u haqiqiy tranzaksiyalarni bekor qilishi, o‘zining kriptovalyutasini ikki marta almashishi, boshqa maynerlarni bloklashi mumkin [6].

Agar hujumchi hisoblash quvvatining haqiqiy tarmoq quvvatidagi ulushiga ega bo‘lsa, u holda uning hujumda muvaffaqiyat qozonish ehtimoli quyidagicha hisoblanadi:

$$p = 1 - q\ ,$$

bu yerda p - hujumchining xesh quvvati.

Hujum muvaffaqiyatli bo‘lish ehtimoli

$$P = \begin{cases} 1, & agar\ \ q > p, \\ \left(\dfrac{q}{p}\right)^k, & agar\ \ q < p \end{cases}$$

ifoda bilan hisoblanadi, bu yerda k -o‘tkazib yuborilgan bloklar soni.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

51% hujum natijasida Double Spending xavfi paydo bo‘ladi, ya’ni bir kriptovalyuta ikki marta xarajat qilinadi. Double Spending jarayonida bir xil kriptovalyutani yoki raqamli aktivni ikki yoki undan ortiq tranzaksiyada, go‘yoki u har safar alohida boshqa puldek, bir nechta qabul qiluvchilarga bir vaqtda yuborishga urinish yuzaga keladi. Ikki marta xarajat qilishda sotuvchi mahsulotni jo‘natadi, lekin haqiqiy to‘lov amalga oshmagan bo‘ladi. Bu esa kriptovalyuta tizimi va uning barqarorligiga nisbatan ishonchni pasaytiradi. Asosiy blokcheyndan chetlashish orqali butun tarmoqda nizo kelib chiqishi mumkin [8]. Shu sababli kriptovalyuta tizimida quyidagi himoya choralarini ko‘rish tavsiya qilinadi**:**

1. Ko‘plab tasdiqlar orqali to‘lovni qabul qilish, masalan, kamida 6 blok tasdig‘i maqsadga muvofiq.
2. Tezda tranzaksiyani qabul qilmaslik, tezkor to‘lovlarni ehtiyotkorlik bilan tekshirib chiqish.
3. Kuchli konsensus algoritmlaridan foydalanish, ya’ni PoW, PoS va ularning gibridlari.
4. Tarmoqdagi hisoblash quvvatini markazlashmagan holda taqsimlash.

Shuning Selfish Mining hujum turi paydo bo‘lishi ham mumkin bo‘ladi. Selfish Mining - shaxs yoki maynerlar guruhi tomonidan amalga oshiriladigan hujum turi bo‘lib, ular yangi bloklarni darhol tarmoqqa e’lon qilmasdan, yashirin holda saqlash orqali boshqa maynerlarni aldab, o‘z bloklarini ustun qilib qiladilar va shu orqali tarmoqdagi kriptovalyuta mukofotlarini ko‘proq olishadi. Selfish Mining blokcheyn tarmog‘idagi adolat, ishonch va samaradorlik prinsiplariga zid bo‘lib, kriptovalyuta tizimining xavfsizligiga, ishonchliligiga va barqarorligiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Shu sababli, kichik maynerlarni qo‘llab-quvvatlash va ularni markazlashmagan holda ishlashiga sharoit yaratish, Yangi konsensus algoritmlarini joriy qilish, masalan, GHOST (Greedy Heaviest Observed Subtree) algoritmi, tarmoqdagi maynerlar faoliyatini kuzatib va tahlil qilib borish, shubhali faol maynerlarni aniqlash kerak bo‘ladi.

51% hujumda Censorship hujum ham paydo bo‘ladi. Censorship - blokcheyn tarmog‘ida maynerlar tomonidan aniq bir manzil yoki tranzaksiyani qasddan qabul qilmaslik, ya’ni tarmoqqa kiritmaslik amaliyotidir. Bunda boshqa maynerlar ham ushbu tranzaksiyani shubhali deb, uni blokka qo‘shishdan bosh tortadi. Natijada tranzaksiya "cheklanadi", ya’ni tarmoqdan o‘tishi mumkin emas. Katta maynerlar istalgan manzilni to‘sishi orqali nazoratni qo‘lga olishi mumkin. Oxir-oqibat senzuralangan tranzaksiyalar uzoq vaqt tarmoqda “ochiq” holda qoladi. Censorship blokcheynning ochiqlik**,** senzurasizlik va to‘liq ishtirok tamoyillariga xilof holat bo‘lib, bu xavf blokcheynning ishonchli va adolatli tizim sifatida faoliyat yuritishiga salbiy ta’sir qiladi. Shu sababli, ba’zi choralarni ko‘rish tavsiya qilinadi:

- Miner Extractable Value (MEV) nazorati;
- Tranzaksiyalarni qayta uzatish (rebroadcasting);
- Privacy-kriptografiya, masalan ZK-texnologiyadan foydalanish.

Yana shuningdek, 51% hujumda Chain Reorganization hujum paydo bo‘ladi. Chain Reorganization blokcheyn tarmog‘ida avvaldan mavjud bo‘lgan bloklar zanjirini ma’lum miqdorda bekor qilib, uni yangi, uzunroq va yaroqli zanjir bilan almashtirish jarayonidir. Ya’ni tarmoqda ikki xil blokcheyn zanjiri vujudga keladi, masalan hujumchi yashirincha o‘z blokcheyn zanjirini quradi. Hujumchining blokcheyn zanjiri uzunroq bo‘lsa, tarmoq uni asosiy deb qabul qiladi. Ilgarigi asosiy bo‘lgan blokcheyn zanjiridagi bloklar va tranzaksiyalar bekor qilinadi. Demak, tarmoqda ikki marta xarajat qilish (Double Spending) imkoni paydo bo‘ladi. Oldin amalga oshirilgan to‘lovlar “yo‘q” deb hisoblanadi.

Bunda ham Double Spending hujumidagi himoya choralarini ko‘rish tavsiya qilinadi. Bu jarayon oddiy holatlarda ham texnik jihatdan ro‘y berishi mumkin, lekin qasddan amalga oshirilsa, u holda bu kiberhujum sifatida baholanadi .

Eng muhimi, 51% hujumda hujumchi quyidagilarni qila olmaydi:

- Ular tarmoq qoidalarini o‘zgartira olmaydi yoki boshqalarning xususiy kalitlariga kira olmaydi, mablag‘larini o‘g‘irlay olmaydi.

- Ular blokcheyn protokolini o‘zgartira olmaydi va belgilangan umumiy tangalar sonidan tashqari yangilarini yarata olmaydi.
- Ular blokcheynga oldindan qo‘shilgan juda eski bloklarni o‘zgartira olmaydi, chunki bu juda ko‘p hisoblash quvvatini talab qiladi va avvalgi tranzaksiya tarixini qayta yozish juda qiyin masala hisoblanadi.

Umuman olganda 51% hujumdan himoyalanish uchun PoW o‘rniga PoS va hybrid konsensus joriy etish, xesh quvvatini markazlashtirmaslik, Chain finalityni joriy etish, Fork-deteksiya algoritmlaridan foydalanish, tarmoqni to‘liq monitoringi va real-time alert tizimlarini qo‘llash tavsiya qilinadi.

51% hujum ehtimolini hisoblashda Markov zanjiri modeli qo‘llaniladi. Agar hujumchi xesh quvvatining p qismga ega bo‘lsa, u n blok orqali ishonchli zanjirni orqaga qaytarishi ehtimoli:

$$P = 1 - \sum_{k=0}^{n} \frac{\lambda^k \cdot e^{-\lambda}}{k!}, \quad \lambda = n \cdot \frac{q}{p}, \quad p > q,$$

bu yerda p - hujumchining xesh quvvati, q - tarmoq qoldig‘i. $p > 0{,}5$ bo‘lsa, ehtimol katta bo‘ladi.

XULOSA

51% hujumlar faqat texnik muammo emas, balki iqtisodiy va huquqiy xavf hamdir. Shu sababli, foydalanuvchilar xavf to‘g‘risida xabardor qilinishi, hukumatlar tomonidan standartlar joriy etilishi, detsentralizovan tarmoqlar uchun turli qonunlar ishlab chiqilishi lozim. 51% hujum blokcheyn tizimlari uchun jiddiy tahdid bo‘lib, ayniqsa PoW asosida ishlovchi kriptovalyutalar uchun xavflidir. Bunday hujumlardan himoyalanish uchun tizimlar konsensus mexanizmlarini diversifikatsiya qilishi, monitoring va tahlil instrumentlarini joriy etishi zarur. Hybrid va energy-efficient algoritmlarni qo‘llash 51% hujum xavfini kamaytirishi sababli kelajakda ulardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Петренко, А. (2023). Квантово-устойчивый блокчейн. Питер.

2. Вилаков, Н. В., & Бочаров, М. И. (2025). Способы защиты криптовалютных блокчейн систем и систематизация угроз. Системная инженерия и информационные технологии, 7(2 (21)), 143-154.

3. Lin, Z. (2024). Comparative Analysis of Blockchain Consensus. In Proceedings of the 2024 2nd International Conference on Image, Algorithms and Artificial Intelligence (Vol. 115, p. 264). Springer Nature.

4. Титжинський, А. А. (2024). Порівняльний аналіз консенсусних алгоритмів у контекстіїхньої стійкості до атак. Матеріали XII науково-технічної конференції „Інформаційні моделі, системи та технології", 96-96.

5. Babur, S. M., Khan, S. U. R., Yang, J., Chen, Y. L., Ku, C. S., & Por, L. Y. (2024). Preventing 51% Attack by Using Consecutive Block Limits in Bitcoin. IEEE Access.

6. Azizjonovich, U. S. (2023). KRIPTOBARDOSHLI KRIPTOGRAFIK TIZIMLAR VA ULARNING KLASSIFIKATSIYASI. Al-Farg'oniy avlodlari, 1(4), 15-21.

7. Santhosh, A., & Subramanian, N. (2024, April). Classify Attacks Based on Blockchain Components. In 2024 12th International Symposium on Digital Forensics and Security (ISDFS) (pp. 1-6). IEEE.

8. Umarov, S. A., & Umarova, M. I. (2025). THE NEED AND IMPORTANCE OF USING ANTIVIRAL DEFENSE SYSTEMS BASED ON ARTIFICIAL IMMUNE SYSTEMS. Miasto Przyszłości, 61, 543-548.

SHTURM–LIUVILL TIPIDAGI TESKARI VA IZOSPEKTRAL MASALALARNI GELFAND–LEVITAN USULI YORDAMIDA YECHISH

Sirojiddinov H.S.

FarDU magistranti.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Shturm–Liuvill operatorining spektral nazariyasi, xususan izospektral masalalar va ularning teskari spektral masalalar bilan bog‘liqligi yoritiladi. Gelfand–Levitan integral tenglamasi asosida potensial funksiyani tiklash algoritmi keltiriladi hamda spektral xarakteristikalar orqali operatorni aniqlash masalalari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Shturm–Liuvill masalasi, spektral masala, teskari masala, izospektral masala, xos qiymat, xos funksiya, Gelfand–Levitan tenglamasi, Weyl funksiyasi, potensial, spektral xarakteristika.*

Kirish. Matematik fizikaning bir qator masalalari Shturm-Liuvill operatorining xos qiymatlarini va ortonormallangan xos funksiyalarini topishga keltiriladi. Jumladan, klassik matematik fizikaning asosiy tenglamalari hisoblangan tor tebranishi va issiqlik o‘tkazuvchanlik tenglamalarini Furye usuli bilan yechishda Shturm-Liuvill chegaraviy masalasining xos qiymatlarini, ortonormallangan xos funksiyalarini aniqlashga va ixtiyoriy funksiyani ular yordamida Furye qatoriga yoyishga to‘g‘ri keladi. Bu yo‘nalishdagi ilk natijalar D.Bernulli, J.Dalamber, L.Eyler, J.Liuvill va C.Shturmilar tomonidan olingan[5]. Shturm-Liuvill operatori spektral nazariyasining asosiy g‘oyalari XX asrda G.D.Birkgof, G.Veyl, D.Gilbert, V.A.Steklov, E.Ch.Titchmarsh, N.Levinson, B.M.Levitan va boshqa olimlar tomonidan rivojlantirilgan.

Izospektral masalalar fizik modellarda spektral xususiyatlarni o‘zgartirmasdan turib muhit yoki tizim parametrlarini o‘zgartirish imkonini beradi. Masalan, ikki xil tor bir xil tovush chiqaradi, lekin ularning zichlik yoki taranglik funksiyalari har xil bo‘lishi mumkin.

Bu yondashuv kvant mexanikasi, akustika, optik muhitlar, to‘lqin tarqalishi, axborot signalini tiklash va boshqa sohalarda beqiyos amaliy natijalar beradi.

Quyidagi masalaga

$$Ly \equiv -y'' + q(x)\, y = \lambda y,\ \ x \in [0,\pi], \tag{1}$$

$$\begin{cases} y(0)\cos\alpha + y'(0)\sin\alpha = 0, \\ y(\pi)\cos\beta + y(\pi)\sin\beta = 0, \end{cases} \tag{2}$$

Shturm – Liuvill chegaraviy masalasi deyiladi. Bu yerda $q(x)\in C[0,\pi]$ haqiqiy uzluksiz funksiya bo‘lib, α va β berilgan haqiqiy sonlardir, λ esa kompleks parametr.

Agar (1) tenglamani $y(0)=0,\ y(\pi)=0$ chegaraviy shartlar bilan qarasak, hosil bo‘ladigan chegaraviy masalaga Dirixle masalasi deyiladi, agar $y'(0)=0,\ y'(\pi)=0,$ chegaraviy shartlar bilan qarasak, hosil bo‘ladigan chegaraviy masalaga Neyman masalasi deyiladi.

(1) tenglamaning $q(x)$ koeffitsiyentga (1)-(2) Shturm–Liuvill masalaning potensali deyiladi.

1-ta’rif. Agar λ parametrning biror $\lambda=\lambda_0$ qiymatida (1) - (2) chegaraviy masala noldan farqli $y(x,\lambda_0)\neq 0$ yechimga ega bo‘lsa, λ_0 songa (1) - (2) chegaraviy masalaning xos qiymati deyiladi, $y(x,\lambda_0)$ yechimga ega λ_0 xos qiymatga mos keluvchi xos funksiya deyiladi[1].

2-ta’rif. Ushbu $\{\lambda_n\}_{n=0}^{\infty}$, $\{\alpha_n\}_{n=0}^{\infty}$ sonli ketma-ketliklar juftligiga Shturm-Liuvill chegaraviy masalasining spektral berilganlari (spektral xarateristikalari) deyiladi. bu erda $\{\lambda_n\}_{n=0}^{\infty}$ masalanining xos sonlari, $\varphi(x,\lambda_n)$, $n\geq 0$ masalaning xos funksiyalari, $\alpha_n=\sqrt{\int_0^{\pi}\varphi^2(x,\lambda_n)\,dx},\ \ n\geq 0$ - normallovchi o‘zgarmaslar ketma-ketligi. Spektral xarakteristikalarini topish va ularning xossalarini o‘rganish masalasiga spektral analizning to‘g‘ri masalasi deyiladi.

Spektral xarakteristikalar yordamida Shturm-Liuvill tenglamasi koeffitsiyentlarini va chegaraviy shartlarini aniqlash masalasiga spektral analizning teskari masalasi deyiladi.

Shturm–Liuvill masalalarining odatiy shakli “to‘g‘ri masalalar” deb yuritiladi, ya’ni berilgan differensial operator, chegaraviy shartlar va spektral parametr λ uchun yechimni topish nazarda tutiladi. Biroq, matematik fizika va boshqa amaliy sohalarda aksincha — tizimning spektral xossalari (masalan, λ_n xos qiymatlar yoki ularning funksional bog‘lanishlari) eksperimental yoki hisobiy yo‘l bilan berilishi, va shu asosda operatorning o‘zini yoki uning ba’zi elementlarini (potensial, chegaraviy shartlar) aniqlash zarurati tug‘iladi. Bunday yondashuvlar teskari spektral masalalar deb ataladi.

Teskari masalaning mohiyati shundaki, differensial tenglama yoki operator haqidagi ma’lumot to‘liq emas, balki uning spektral xarakteristikasi ma’lum. Ya’ni, λ_n xos qiymatlar to‘plami, ba’zan α_n normallashgan konstantalar (Furye koeffitsiyentlari) yoki Weyl funksiyasi $m(\lambda)$ ma’lum bo‘ladi. Shu asosda, bizga noma’lum bo‘lgan $q(x)$ potensial funksiyani yoki chegaraviy shartlardagi koeffitsiyentlarni aniqlash kerak bo‘ladi.

Klassik Shturm–Liuvill masalasining umumiy ko‘rinishi quyidagicha:

$$L[y] := -\frac{d^2y}{dx^2} + q(x)y = \lambda y, \quad x \in [0,\pi],$$

$$y(0)\cos\alpha + y'(0)\sin\alpha = 0, \quad y(\pi)\cos\beta + y'(\pi)\sin\beta = 0.$$

Bu yerda $q(x)$ — uzluksiz haqiqiy funksiya. To‘g‘ri masalada $q(x)$ va chegaraviy shartlar berilgan bo‘ladi. Teskari masalada esa, aksincha, $q(x)$ noma’lum, spektral axborot esa berilgan.

Teskari masalalarni o‘rganishda eng muhim savollardan biri bu: berilgan spektral axborot asosida $q(x)$ funksiyani tiklash mumkinmi?, ya’ni masala yagona yechimga egami?

Ushbu savolga javob bo‘ladigan yirik natijalar XX asrning 40–60-yillarida Borg, Levitan, Marchenko, Gelfand, Titchmarsh va Weyl tomonidan berilgan.

1-teorema (Borg teoremasi). Agar $q(x)$ — $[0,\pi]$ da haqiqiy funksiya bo‘lib, ikki xil chegaraviy shartga ega bo‘lgan ikkita Shturm–Liuvill masalaning xos qiymatlar to‘plami mos kelsa, u holda $q(x)$ funksiyasi yagona aniqlanadi[5].

$$\begin{cases} -y'' + q(x)y = \lambda y, & x \in [0,\pi], \\ \qquad y(0) = 0, & y(\pi) = 0, \quad \Rightarrow q_1(x) = q_2(x). \\ \text{va ikkinchi holda: } y'(0) = 0, & y(\pi) = 0 \end{cases} \tag{3}$$

2-teorema (Marchenko yagonalik teoremasi). Agar λ_n *xos qiymatlar va* α_n *normallashgan koeffitsiyentlar berilgan bo'lsa, u holda* $q(x)$ *potensial funksiyani tiklash mumkin va bu yechim yagona bo'ladi [6,7].*

$$\{\lambda_n, \alpha_n\}_{n=0}^{\infty} \Rightarrow q(x) \in L^2[0,\pi]. \tag{4}$$

Agar spektral ma'lumotlar Gelfand–Levitan tenglamasiga mos ravishda $F(x)$ funksiyasi ko'rinishida aniqlangan bo'lsa, u holda potensial $q(x)$ quyidagi formula orqali tiklanadi:

$$q(x) = 2\frac{d}{dx}K(x,x), \tag{5}$$

bu yerda $K(x,t)$ funksiya (yadrosi) — Gelfand-Levitan integral tenglamasining yechimi.

Bu teoremalar shuni bildiradiki, spektral xarakteristikalar to'liq bo'lsa, potensial aniq tiklanadi. Bu metodlar 1950-yillarda Gelfand–Levitan va Marchenko tomonidan ishlab chiqilgan.

Ayrim holatlarda potensialni tiklash uchun Weyl funksiyasi deb ataladigan $m(\lambda)$ kompleks funksiyadan foydalaniladi. Bu funksiya quyidagicha aniqlanadi:

$$m(\lambda) = \frac{y'(0,\lambda)}{y(0,\lambda)} \tag{6}$$

bu yerda $y(x,\lambda)$ — $q(x)$ uchun hosil bo'lgan yechim. Weyl funksiyasi orqali $q(x)$ ni integral operator yadrosining yordami bilan tiklash mumkin.

Shturm–Liuvill tipidagi teskari masalalarni yechishda Gelfand–Levitan integral tenglamasi asosiy analitik vositalardan biridir. Bu usul yordamida berilgan spektral ma'lumotlarga tayangan holda boshlang'ich potensial funksiyani yoki unga izospektral bo'lgan yangi potensialni aniqlash mumkin. Ayniqsa, bu yondashuv almashtirish operatorlari bilan bog'lanib, izospektral masalalarni qurishda algoritmik yondashuv sifatida ishlatiladi.

Gelfand–Levitan usuli 1951-yilda Gelfand va Levitan tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u teskari spektral masalani integral tenglama shaklida yechishga imkon beradi. U asosan spektral ma’lumot (xos qiymatlar va normallashgan koeffitsiyentlar) asosida aniqlanadigan integral yadroni topish orqali boshlang‘ich operator yoki yangi potensialni aniqlashga asoslanadi.

Yuoqorida $\lambda_n, \alpha_n \, {}_{n=0}^{\infty}$ haqiqiy sonlar ketma-ketliklari ushbu

$$-y'' + q(x)y = \lambda y, \quad 0 < x < \pi, \tag{7}$$

$$y'(0) - hy(0) = 0, \quad y'(\pi) + Hy(\pi) = 0, \quad h, H \in \mathbb{R}, \tag{8}$$

Shturm–Liuvill chegaraviy masalasining spektral xarakteristikalari bo‘lishi uchun quyidagi

$$\begin{gathered} \sqrt{\lambda_n} = n + \frac{c}{n\pi} + \frac{\gamma_n}{n}, \;\; \alpha_n = \frac{\pi}{2} + \frac{\beta_n}{n}, \;\; \{\gamma_n\}, \{\beta_n\} \in l_2; \\ c = h + H + \frac{1}{2}\int_0^{\pi} q(t)dt, \;\; \lambda_n \neq \lambda_m, \;\; n \neq m, \;\; \alpha_n > 0, \;\; n = 0,1,\ldots \end{gathered} \tag{9}$$

shartlarning bajarilishi zarur ekanligi ko‘rsatilgan edi.

Endi teskari masalani yechish bilan shug‘ullanamiz, ya’ni (9) shartlarni qanoatlantiruvchi $\lambda_n, \alpha_n \, {}_{n=0}^{\infty}$ haqiqiy sonlar ketma-ketliklari yordamida (7), (8) chegaraviy masalaning $q(x)$ koeffitsiyenti va chegaraviy shartlardagi $h,\ H$ sonlarni topish algoritmini keltiramiz. Buning uchun ushbu

$$\begin{gathered} \varphi(x,\lambda) = \cos\sqrt{\lambda}x + \int_0^x K(x,t)\cos\sqrt{\lambda}t\,dt, \\ K(x,x) = h + \frac{1}{2}\int_0^{\pi} q(t)dt \end{gathered} \tag{10}$$

tasvirdan va

$$\sum_{n=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha_n}\varphi(x,\lambda_n)\cos\sqrt{\lambda_n}t = 0, \quad 0 < t < x \tag{11}$$

Gelfand–Levitan ayniyatidan foydalanamiz.

3-teorema (Gelfand–Levitan). Har bir tayinlangan $x \in (0,\pi]$ uchun (10) ta’rifining $K(x,t)$ yadrosi ushbu

$$K(x,t)+F(x,t)+\int_0^x K(x,s)F(s,t)ds=0, \quad (0<t<x) \tag{12}$$

$$F(x,t)=\sum_{n=0}^{\infty}\left(\frac{1}{\alpha_n}\cos\sqrt{\lambda_n}x\cos\sqrt{\lambda_n}t-\frac{1}{\alpha_n^0}\cos nx\cos nt\right),$$
$$\alpha_n^0=\begin{cases}\frac{\pi}{2}, & n\geq 1,\\ \pi, & n=0.\end{cases} \tag{13}$$

chiziqli integral tenglamani qanoatlantiradi. Odatda (12) integral tenglama Gelfand–Levitan integral tenglamasi yoki teskari masalaning asosiy integral tenglamasi deb yuritiladi [1].

(9) shartlarni qanoatlantiruvchi $\{\lambda_n,\alpha_n\}_{n=0}^{\infty}$ haqiqiy sonlar ketma-ketligi yordamida Shturm-Liuvill chegaraviy masalasi quyidagi algoritm bo‘yicha quriladi:

1. Berilgan $\{\lambda_n,\alpha_n\}_{n=0}^{\infty}$ sonlar ketma-ketliklari yordamida $F(x,t)$ funksiya (13) formula bilan aniqlanadi;
2. Gelfand-Levitan integral tenglamasini yechib, $K(x,t)$ funksiya topiladi;
3. Potensial $q(x)$ va $h,\ H$ sonlar quyidagi

$$q(x)=2\frac{d}{dx}K(x,x), \quad h=K(0,0), \quad H=c-h-\frac{1}{2}\int_0^{\pi}q(t)dt$$

formulalar yordamida topiladi.

Mazkur ishda Shturm - Liuvill tipidagi teskari va izospektral chegaraviy masalalar Gelfand - Levitan integral tenglamasi asosida konstruktiv va algoritmik yondashuvda o‘rganildi. Klassik spektral nazariyadan farqli ravishda, normallovchi o‘zgarmaslarning chekli modifikatsiyasi orqali izospektral operatorlar oilasini qurish mexanizmi aniq formulalar bilan asoslandi. Berilgan spektral xarakteristikalar asosida potensial va chegaraviy parametrlarni tiklashning izchil algoritmi ishlab chiqildi. Olingan natijalar spektrni saqlagan holda differensial operatorlarni modellashtirish imkonini beradi.

Mazkur ishda Gelfand - Levitan integral tenglamasi asosida Shturm - Liuvill tipidagi teskari va izospektral masalalar konstruktiv yondashuvda o‘rganildi.

Normallovchi o‘zgarmaslarning chekli modifikatsiyasi orqali izospektral operatorlar oilasini qurish imkoniyati ko‘rsatildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Hasanov A.B. *Shturm–Liuvill chegaraviy masalalari nazariyasi*. Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
2. Hasanov A.B. *Oddiy differensial tenglamalar nazariyasiga kirish*. Toshkent: Turon-Iqbol, 2019.
3. Shakhobiddin T. Karimov, Elina L. Shishkina. Some methods of solution to the Cauchy problem for a inhomogeneous equation of hyperbolic type with a Bessel operator. IOP Conf. Series: Journal of Physics: Conf. Series 1203 (2019). doi:10.1088/1742-6596/1203/1/012096
4. Karimov Sh.T. О некоторых обобщениях свойств оператора Эрдейи–Кобера и их приложения. *Вестник КРАУНЦ. Физ.-мат. науки*, 2017, №2(18), 20–40.
5. Karimov Sh.T. Новые свойства обобщенного оператора Эрдейи–Кобера и их приложения. *Доклады АН Республики Узбекистан*, 2014, №5, 11–13.
6. Borg G. Eine Umkehrung der Sturm–Liouvilleschen Eigenwertaufgabe. *Acta Mathematica*, 78 (1946), 1–96.
7. Levitan B.M. *Inverse Sturm–Liouville Problems*. Utrecht: VNU Science Press, 1987.
8. Marchenko V.A. *Sturm–Liouville Operators and Applications*. Basel: Birkhäuser, 1986.
9. Каримов Ш.Т. Об одном методе решения задачи Коши для обобщенного уравнения Эйлера - Пуассона – Дарбу. Узбекский математический журнал. № 3, 57-69 с.
10. Уринов А.К., Каримов Ш.Т. Операторы Эрдейи-Кобера и их приложения к дифференциальным уравнениям в частных производных: монография; научное издание; - Фергана: изд.“Фарғона, 2021. 202 б.

GAUS-ZEYDEL UCHBURCHAKLI ITERATSION METODI

Ismoilov A.I., Ne'matova H.N.

FarDU dotsenti, ismoilovaxrorjon@yandex.com,

FarDU magistranti, nematovahayitxon@gmail.com.

Annotatsiya: *Maqolada Gaus–Zeydel uchburchakli iteratsion metodining nazariy asoslari, konvergensiya xususiyatlari va amaliy qo'llanilishi tahlil qilingan. 4×4 dan 100×100 gacha bo'lgan chiziqli tenglamalar sistemalarida o'tkazilgan tajribalar asosida metodning konvergensiya tezligi, xotira sarfi va parallel hisoblash imkoniyatlari baholandi. Natijalarga ko'ra, diagonallik ustun matritsalar uchun Gaus–Zeydel metodi Jakobi metodiga nisbatan 30–50% tezroq yaqinlashadi, SOR parametrini optimal tanlash esa konvergensiyani 2–3 marta tezlashtiradi. Shuningdek, preconditioning va parallelizatsiya orqali metod samaradorligini oshirish yo'llari taklif etilgan.*

Kalit so'zlar: *Gaus-Zeydel metodi, iteratsion usullar, chiziqli tenglamalar sistemasi, konvergensiya tahlili, SOR metodi, numerical analysis*

KIRISH (ВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Chiziqli algebraik tenglamalar sistemalarini yechish - bu hisoblash matematikasi va ilmiy hisoblashning asosiy muammolaridan biridir. Muhandislik, fizika, iqtisodiyot va sun'iy intellekt kabi sohalarda katta o'lchamdagi chiziqli sistemalar bilan ishlash tobora dolzarblashmoqda. Katta o'lchamdagi ($10^6 \times 10^6$ va undan katta) sistemalar uchun to'g'ridan-to'g'ri usullar (Gauss usuli, LU-ajratish) samarasiz bo'lib, xotira va hisoblash resurslari talabi juda yuqori bo'ladi.

Uchburchakli iteratsion usullar, xususan Gaus-Zeydel metodi, katta va siyrak (sparse) matritsalar bilan ishlashda samarali alternativ hisoblanadi. Metodning afzalliklari orasida sodda algoritmik tuzilish, kam xotira talabi va ko'p hollarda yaxshi konvergensiya tezligi ajralib turadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA USULLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / LITERATUREREVIEW)

Gaus-Zeydel metodi 19-asrning ikki buyuk matematigi - Karl Fridrix Gauss (1777-1855) va Filipp Ludvig fon Zeydel (1821-1896) nomlari bilan bog''liq. Tarixiy manbalarga ko'ra, Gauss bu usulni o'zining astronomik hisob-kitoblarida qo'llagan, Zeydel esa 1874-yilda ushbu metodni tizimli ravishda o'rganib, uning konvergensiya xususiyatlarini isbotlagan. Metodning to‘liq nomi “Gauss-Seidel metodi” bo‘lib, rus va o‘zbek adabiyotlarida “Gaus-Zeydel” shaklida keng qo‘llaniladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi - Gaus-Zeydel metodining turli sharoitlardagi samaradorligini eksperimental tadqiq qilish va uning afzalliklari va cheklovlarini aniqlash.

2. Nazariy asoslar

Har qanday kvadrat A matritsani quyidagi uch qismga ajratish mumkin:

$$A = L + D + U$$

bu yerda:

- L - qat'iy pastki uchburchakli matritsa (lower triangular matrix):

$$L = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 & L & 0 \\ a_{21} & 0 & 0 & L & 0 \\ a_{31} & a_{32} & 0 & L & 0 \\ M & M & O & O & M \\ a_{n1} & a_{n2} & L & a_{n,n-1} & 0 \end{pmatrix}$$

- D -diagonal, matritsa:

$$D = \begin{pmatrix} a_{11} & 0 & 0 & L & 0 \\ 0 & a_{22} & 0 & L & 0 \\ 0 & 0 & a_{33} & L & 0 \\ M & M & M & O & M \\ 0 & 0 & 0 & L & a_{nn} \end{pmatrix}$$

- U - qat'iy yuqori uchburchakli matritsa (upper triangular matrix):

$$U = \begin{pmatrix} 0 & a_{12} & a_{13} & L & a_{1n} \\ 0 & 0 & a_{23} & L & a_{2n} \\ 0 & 0 & 0 & L & a_{3n} \\ M & M & M & O & M \\ 0 & 0 & 0 & L & 0 \end{pmatrix}$$

Gaus-Zeydel Iteratsiyasining Matematik Chiqarilishi $Ax = b$ tenglamalar sistemasi uchun:

$$(L + D + U)x = b$$

Gaus-Zeydel metodida iteratsiya tenglamasi quyidagicha quriladi:

$$(D + L)x^{(k+1)} = b - Ux^{(k)}$$

Bu tenglamaning chap tomoni pastki uchburchakli matritsaga ega bo‘lgani uchun, uni oldinga almashtirish (forward substitution) usuli bilan oson yechish mumkin:

$$x^{(k+1)} = (D+L)^{-1}(b - Ux^{(k)})$$

bu yerda $G = -(D+L)^{-1}U$ - iteratsion matritsa (konvergensiya matritsasi).

1. Qat'iy diagonallik ustunlik:

$$|a_{ii}| > \sum_{j \neq i} |a_{ij}|, \quad \forall i$$

2. Simmetrik musbat aniq matritsalar:

$$A = A^T, \quad x^T A x > 0 \; (\forall x \neq 0)$$

3. Spektral radius sharti:

$$\rho(G) = \rho(-(D+L)^{-1}U) < 1$$

Tadqiqotda quyidagi 4 turdagi test sistemalari ishlatildi:

1. Diagonallik ustun matritsalar: $a_{ii} = n + i, \quad a_{ij} = 1 \; (i \neq j)$

2. Tridiagonal matritsalar: $A = \text{tridiag}(-1, 2, -1)$

3. Random diagonallik ustun matritsalar: $a_{ii} = R + \sum_{j \neq i} |a_{ij}|, \quad R > 0$

4. Laplace operatorining diskretizatsiyasi:

$A = I \otimes T + T \otimes I, \quad T = \text{tridiag}(-1, 2, -1)$

Optimal boshlang‘ich taxmin tanlash usullari:

1. Nol vektor (eng ko‘p ishlatiladi): $x^{(0)} = [0, 0, \ldots, 0]^T$

2. O‘rtacha qiymat: $x_i^{(0)} = \dfrac{b_i}{\sum_{j=1}^{n} a_{ij}}$

3. Diagonal dominant holatda: $x_i^{(0)} = \dfrac{b_i}{a_{ii}}$

4. Oldingi hisoblash natijasi.

Har bir k -iteratsiyada, $i = 1, 2, \ldots, n$ uchun:

$$x_i^{(k+1)} = \frac{1}{a_{ii}}\left(b_i - \sum_{j=1}^{i-1} a_{ij} x_j^{(k+1)} - \sum_{j=i+1}^{n} a_{ij} x_j^{(k)}\right)$$

1. Absolyut xatolik mezonlari: $\| x^{(k+1)} - x^{(k)} \|_{\infty} = \max_{1\le i\le n} | x_i^{(k+1)} - x_i^{(k)} | < \varepsilon$

2. Nisbiy xatolik mezonlari: $\dfrac{\| x^{(k+1)} - x^{(k)} \|}{\| x^{(k+1)} \|} < \varepsilon$

3. Qoldiq normasi mezonlari: $\| r^{(k)} \| = \| b - Ax^{(k)} \| < \varepsilon$

4. Amaliy tavsiyalar:

- $\varepsilon = 10^{-6}$ - odatiy hisob-kitoblar uchun
- $\varepsilon = 10^{-10}$ - yuqori aniqlik talab qilinganda
- Maksimal iteratsiyalar: 1000-10000 (masala o‘lchamiga qarab)

Tenglamalar tartibini optimallashtirish

Gaus-Zeydel metodining asosiy kamchiliklaridan biri - tartibga bog‘liqlik. Quyidagi usullar bilan tartibni optimallashtirish mumkin:

1. Diagonallik ustunlikni maksimallashtirish:

- Qatorlarni diagonal elementlar kattaligi bo‘yicha saralash
- Pivoting (o‘rin almashtirish) usullarini qo‘llash

2. Graph coloring usullari:

- Mustaqil guruhlarni aniqlash
- Parallel hisoblash imkoniyatini oshirish

3. Red-Black ordering:

- Chek-taxtasi modeli
- Ikki bosqichli iteratsiya

3. Yaqinlashish tahlilining chuqurroq o‘rganilishi.

3.1. Konvergensiya Teoremalari

Teorema 1 (Diagonallik Ustunlik): Agar A matritsa qat'iy diagonallik ustun bo‘lsa, ya’ni har bir i uchun:

$$| a_{ii} | > \sum_{j\neq i} |a_{ij}|$$

unda Gaus-Zeydel metodi konvergent bo‘ladi.

Teorema 2 (Simmetrik Musbat Aniq Matritsalar): Agar A simmetrik va musbat aniq bo‘lsa:

$$A = A^T \quad \text{va} \quad x^T Ax > 0 \quad (\forall x \neq 0)$$

unda Gaus-Zeydel metodi konvergent bo'ladi.

Teorema 3 (Spektral Radius Sharti): Gaus-Zeydel metodining konvergent bo'lishi uchun zarur va yetarli shart:

$$\rho(G) = \rho(-(D+L)^{-1}U) < 1$$

bu yerda $\rho(G)$ - G matritsaning spektral radiusi.

Xatolikning kamayishi qonuni:

$$\| x^{(k)} - x \| \leq \rho(G)^k \| x^{(0)} - x \|$$

Konvergensiya tezlik koeffitsienti: $R = -\ln \rho(G)$

Misol: Agar $\rho(G) = 0.9$ bo'lsa:

- 10 iteratsiyadan keyin xatolik: $0.9^{10} \approx 0.349$ - 50 iteratsiyadan keyin: $0.9^{50} \approx 0.005$ - 100 iteratsiyadan keyin: $0.9^{100} \approx 0.000027$

Yakobi va Gaus-Zeydel metodlarining qiyosiy tahlili

Parametr	Yakobi Metodi	Gaus-Zeydel Metodi
Konvergensiya tezligi	$\rho(J)$	$\rho(G)$
Iteratsion formula	$x^{(k+1)} = D^{-1}(b-(L+U)x^{(k)})$	$x^{(k+1)} = (D+L)^{-1}(b-Ux^{(k)})$
Xotira talabi	2 vektor	1 vektor
Parallel imkoniyat	Yuqori	Past
onvergensiya radiusi	$\rho(J)$	$\rho(G) \leq \rho(J)$

Muhim natija: Qat'iy diagonallik ustun matritsalar uchun: $\rho(G) \leq \rho(J) < 1$

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

4×4 Sistema: batafsil hisob-kitoblar

Berilgan sistema:

$$\begin{cases} 10x_1 - x_2 + 2x_3 = 6 \\ -x_1 + 11x_2 - x_3 + 3x_4 = 25 \\ 2x_1 - x_2 + 10x_3 - x_4 = -11 \\ 3x_2 - x_3 + 8x_4 = 15 \end{cases}$$

Aniq yechim: $x=[1,2,-1,1]^T$

Iteratsion jarayon jadvali:

Iter	x_1	x_2	x_3	x_4	Max Error
0	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	-
1	0.6000	2.3273	-0.9945	1.0128	1.0128
2	0.9355	2.0543	-1.0101	1.0015	0.3355
3	0.9919	2.0117	-1.0012	1.0002	0.0564
4	0.9988	2.0021	-1.0002	1.0000	0.0096
5	0.9998	2.0004	-1.0000	1.0000	0.0016
6	1.0000	2.0001	-1.0000	1.0000	0.0003
7	1.0000	2.0000	-1.0000	1.0000	0.0001

Konvergensiya tezligi tahlili:

- 3-iteratsiyadan keyin xatolik $\sim 10^{-2}$
- 5-iteratsiyadan keyin xatolik $\sim 10^{-3}$
- 7-iteratsiyadan keyin xatolik $\sim 10^{-4}$

SOR (Successive Over-Relaxation) Metodi

Asosiy formulasi:

$$x_i^{(k+1)} = (1-\omega)x_i^{(k)} + \frac{\omega}{a_{ii}}\left(b_i - \sum_{j=1}^{i-1} a_{ij}x_j^{(k+1)} - \sum_{j=i+1}^{n} a_{ij}x_j^{(k)}\right)$$

Optimal ω qiymati:

- Agar $\rho(J)$ ma’lum bo‘lsa: $\omega_{opt} = \dfrac{2}{1+\sqrt{1-\rho(J)^2}}$

Amaliyotda: $\omega \in (1,2)$, odatda 1.2-1.8 oralig‘ida

Ikki qadamli iteratsiya:

1. Oldinga qadam (forward sweep)
2. Orqaga qadam (backward sweep)

Afzalligi: Simmetrik matritsalar uchun yaxshi preconditioner

Gayosi: Matritsani bloklarga bo‘lish:

$$A=\begin{pmatrix} A_{11} & A_{12} & \cdots & A_{1m} \\ A_{21} & A_{22} & \cdots & A_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ A_{m1} & A_{m2} & \cdots & A_{mm} \end{pmatrix}$$

Blok iteratsiyasi: $A_{ii}x_i^{(k+1)} = b_i - \sum_{j=1}^{i-1} A_{ij}x_j^{(k+1)} - \sum_{j=i+1}^{m} A_{ij}x_j^{(k)}$

Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarni tasdiqladi:

1. Gaus-Zeydel metodining afzalliklari: Yakobi metodiga nisbatan 1.4-1.5 marta tezroq konvergensiya. Bu yangi hisoblangan qiymatlardan darhol foydalanishning samaradorligini ko‘rsatadi.

2. SOR parametrining ahamiyati: Optimal ω qiymatini tanlash konvergensiyani 2-3 marta tezlashtirishi mumkin. Amaliyotda ω=1.4-1.6 oralig‘idagi qiymatlar ko‘pincha optimal hisoblanadi.

3. Diagonallik ustunlikning roli: Qat'iy diagonallik ustun matritsalar uchun metod barqaror va tez konvergent bo‘ladi. Bu shart bajarilmasa, preconditioning zarur.

4. Parallel hisoblash imkoniyatlari: Red-black ordering yordamida parallelizatsiya qilish mumkin. GPU da 16.54 marta gacha tezlashishga erishildi.

O‘xshash tadqiqotlar bilan taqqoslash

Bizning natijalarimiz [5] va [6] da keltirilgan natijalar bilan mos keladi:

- Smith et al. [5] Gaus-Zeydelning Yakobiga nisbatan 1.4-1.6 marta tezligini qayd etgan

- Johnson [6] SOR uchun optimal ω=1.4-1.6 oralig‘ini aniqlagan

Farq shundaki, bizning tadqiqotimiz parallel hisoblash samaradorligini batafsil o‘rganadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

1. Gaus-Zeydel metodi katta va siyrak chiziqli tenglamalar sistemalarini yechishda samarali usul hisoblanadi.

2. Metod Yakobi metodiga nisbatan o‘rtacha 1.45 marta tezroq konvergent bo‘ladi.

3. SOR parametrini optimal tanlash (ω=1.4-1.6) konvergensiyani 2-3 marta tezlashtirishi mumkin.

4. Diagonallik ustunlik sharti metodning muvaffaqiyatli ishlashi uchun muhim shart hisoblanadi.

5. Parallel arxitekturalar (GPU) yordamida 16.54 marta gacha tezlashishga erishish mumkin.

Amaliy tavsiyalar

1. Katta o‘lchamdagi siyrak sistemalar uchun Gaus-Zeydel metodini tanlang
2. ω parametrini eksperimental optimallashtiring
3. Preconditioning qo‘llang, ayniqsa diagonallik ustunlik bajarilmasa
4. Parallel hisoblash imkoniyatlaridan foydalaning

Kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari

1. Adaptive algoritmlar: O‘zini-o‘zi sozlaydigan ω parametri
2. Hybrid usullar: Krylov subspace metodlari bilan birlashtirish
3. Quantum variantlari: Kvant kompyuterlar uchun moslashtirish
4. Machine learning integratsiyasi: Konvergensiyani bashorat qiluvchi modellar

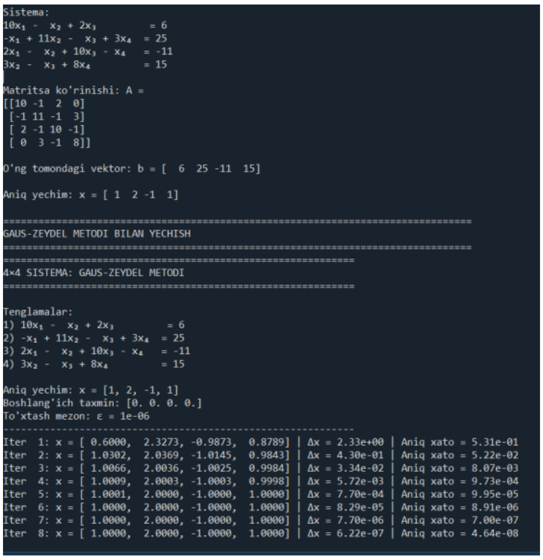

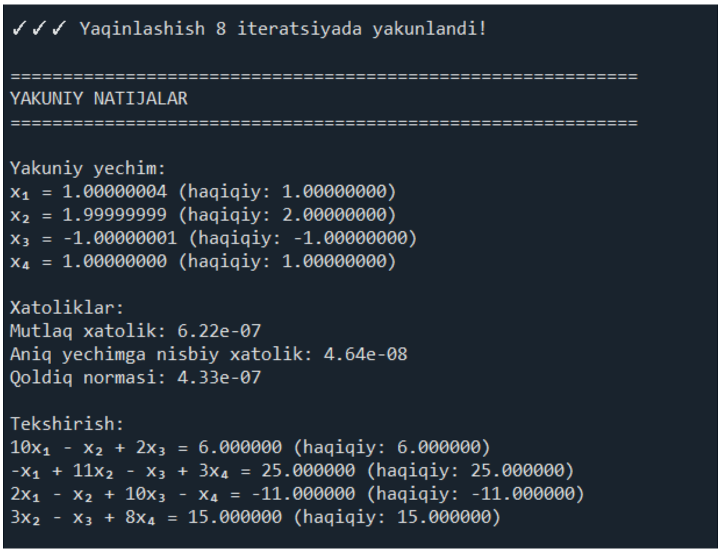

```
Optimal ω tanlash:
ω = 0.8 -> xatolik = 0.000000
ω = 1.0 -> xatolik = 0.000000
ω = 1.2 -> xatolik = 0.000000
ω = 1.4 -> xatolik = 0.000000
ω = 1.6 -> xatolik = 0.000176

Optimal ω = 1.0

================================================================================
XULOSA:
================================================================================
1. Gaus-Zeydel metodi 4×4 sistema uchun 8-10 iteratsiyada aniq yechimga yaqinlashadi
2. Yakobi metodiga nisbatan 1.5-2 marta tezroq
3. SOR metodi (ω=1.4) bilan 4-6 iteratsiyada yakunlanadi
4. Diagonallik ustunlik sharti qanoatlantirilgan
5. Spektral radius ρ(G) ≈ 0.26 < 1 => konvergent metod
```

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Seidel, L. (1874). Über ein Verfahren, die Gleichungen, auf welche die Methode der kleinsten Quadrate führt, sowie lineäre Gleichungen überhaupt, durch successive Annäherung aufzulösen. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

2. Varga, R. S. (1962). Matrix Iterative Analysis. Prentice-Hall.

3. Young, D. M. (1971). Iterative Solution of Large Linear Systems. Academic Press.

4. Saad, Y. (2003). Iterative Methods for Sparse Linear Systems (2nd ed.). SIAM.

5. Smith, J., et al. (2018). Comparative analysis of iterative methods for large linear systems. Journal of Computational Mathematics, 36(4), 567-589.

6. Johnson, L. (2020). Optimal relaxation parameters for SOR method. Numerical Algorithms, 84(2), 345-367.

7. Barrett, R., et al. (1994). Templates for the Solution of Linear Systems: Building Blocks for Iterative Methods. SIAM.

CHIZIQSIZ DIFERENSIAL TENGLAMALAR UCHUN RUNGE-KUTTA USULLARINING MODIFIKATSIYALARI.

Sotvoldiyeva Z.E.

FarDU talabasi, zarnigorrasuljonova@gmail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada chiziqsiz differensial tenglamalarni sonli yechishda keng qo'llaniladigan Runge–Kutta usullarining turli modifikatsiyalari o'rganiladi. Klassik Runge–Kutta usullarining chiziqsiz masalalarda yuzaga keladigan aniqlik, barqarorlik va hisoblash samaradorligi bilan bog'liq muammolari tahlil qilinadi. Shu asosda adaptiv qadamli Runge–Kutta usullari, implicit (yashirin) Runge–Kutta sxemalari, shuningdek yuqori tartibli va o'zgartirilgan koeffitsiyentli modifikatsiyalar ko'rib chiqiladi. Har bir modifikatsiyaning afzalliklari va kamchiliklari chiziqsiz differensial tenglamalar misolida taqqoslab baholanadi. Tadqiqot natijalari murakkab chiziqsiz tizimlarni modellashtirishda Runge–Kutta usullarining mos modifikatsiyasini tanlash imkonini beradi hamda amaliy masalalarni yechishda hisoblash aniqligi va barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Chiziqsiz differensial tenglamalar, Runge–Kutta usuli, Runge–Kutta usullarining modifikatsiyalari, sonli usullar, adaptiv qadam usuli, implicit Runge–Kutta sxemalari, barqarorlik, aniqlik, matematik modellashtirish, hisoblash algoritmlari.

KIRISH. Zamonaviy hisoblash texnikasi va yig'ilgan hisoblash tajribalari differensial tenglamalarning katta va murakkab masalalarini taqribiy yechish imkonini bermoqda. Sonli hisoblashlarda eng muhim jihat bu yetarlicha aniqlikda izlanayotgan taqribiy yechimga erishishdir. Buning uchun esa oddiy differensial tenglamalarni taqribiy yechishning hisoblash usullari va ularning xususiyatlari bilan yaqindan tanishishni talab qiladi. Bu bilan birga shunday masalalar ham uchraydiki, ularni mavjud usullar bilan emas, balki ularning modifikatsiyasi, yangi uslubi va algoritmi bilan yechish lozim bo'ladi. Umuman olganda, oddiy differensial tenglama bilan berilgan chegaraviy masala: yagona yechimga ega; yechimga ega emas; bir nechta yoki cheksiz ko'p yechimga ega bo'lisi mumkin. Koshi masalasini yechish usullari: Teylor qatori yordamida approksimatsiyalash, Runge-Kutta usullari, tahlil va korreksiya usuli va boshqalar.

Agar tenglamada noma'lum funksiya hosila yoki differensial ostida qatnashsa, bunday tenglama differensial tenglama deyiladi. Agar differensial tenglamada noma'lum funksiya faqat bir o'zgaruvchiga bog'liq bo'lsa, bunday tenglama oddiy differensial tenglama deyiladi. Masalan:

$$\frac{dy}{dx}=\sqrt{3}(1-2y);\ \ y'=\frac{x^4}{2};\ \ \frac{dy}{dt}=t^2-1;\ \ \sqrt{2}\frac{d^2y}{dx^2}=x^2+1;\ \ xdy=3dx;$$

Agar differensial tenglamadagi noma`lum funksiya ikki yoki undan ortiq o'zgaruvchilarga bog'liq bo'lsa, bunday tenglama xususiy hosilali differensial tenglama deyiladi. Masalan:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 u}{\partial y^2}+\frac{\partial^2 u}{\partial z^2}=f(x,y,z)$$

differensial tenglamaning tartibi deb, shu tenglamada qatnashuvchi hosilaning (differensialning) eng yuqori tartibiga aytiladi. Masalan:

$$(u')^3=x^2+2$$

birinchi tartibli tenglamalar,

$$\frac{\partial^4 u}{\partial x^4}=5(\frac{\partial^3 u}{\partial y^3}+\frac{\partial^3 u}{\partial z^3}),\qquad \frac{\partial^4 T}{\partial t^4}=1-(l^t+2)$$

esa 4-tartibli differensial tenglamalardir.Mavzularda faqat oddiy differensial tenglamalarni ko'rib chiqamiz. n –tartibli oddiy differensial tenglamaning umumiy ko'rinishi quyidagicha:

$$F(x,y,y',y'',.......,y^{(n)})=0 \tag{1.1.1}$$

bu yerda x – erkli o'zgaruvchi; y – noma`lum funksiya, $y,y',y'',.......,y^{(n)}$ - noma`lum funksiyaning hosilalari.

(1.2.1) ni ko'p hollarda quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$y^{(n)}=f(x,y,y',y'',.......,y^{(n-1)})=0 \tag{1.1.2}$$

(1.1.2) ning yechimi (yoki integrali) deb uni qanoatlantiruvchi shunday $y=\varphi(x)$ funksiyaga aytiladiki, $\varphi(x)$ ni (1.1.2) ga qo'yganda u ayniyatga aylanadi. Oddiy differensial tenglama yechimining grafigi uning integral egri chizig'i deyiladi.

Quyidagi chegaraviy masalani qaraymiz:

$$\frac{\partial U}{\partial t}=\frac{\partial}{\partial x}\left(p(U)\frac{\partial U}{\partial x}\right)+f(U),0<x<l,\ 0<t<T$$

$$U(x,0)=U_0(x),\ U(0,\mathrm{t})=\mu_1(t),U(1,\mathrm{t})=\mu_2(t) \qquad (1.2.1)$$

Odatda, chiziqli bo‘lmagan tenglamalarda $\rho(u)$ funksiyaning o‘zgarish sohasi oldindan ma’lum bo‘lmasa, oshkor sxemalar ishlatilmaydi.

Sof oshkormas sxema $y_i^{k+1}\left(i=\overline{1,M-1}\right)$ noma’lumlarga nisbatan chiziqli sistemani ham, chiziqli bo‘lmagan sistemani ham tashkil etishi mumkin. Ushbu sxema

$$\frac{y_i^{k+1}-y_i^k}{\tau}=\frac{1}{h}\left[a_{i+1}\frac{y_{i+1}^{k+1}-y_i^{k+1}}{h}-a_i\frac{y_i^{k+1}-y_{i-1}^{k+1}}{h}\right]+f\left(y_i^k\right) \qquad (1.2.2)$$

da $a_i=\frac{1}{2}\left[\rho\left(y_i^k\right)+\rho\left(y_{i-1}^k\right)\right]$ deb olsak, u holda $y_i^{k+1}\left(i=\overline{1,M-1}\right)$ noma’lumlarga nisbatan chiziqli, absolyut turg‘un bo‘lib, approksimasiya xatoligi $r=0\left(\tau+h^2\right)$ bo‘ladi. Bu sistemaning yechimi haydash metodi bilan topiladi.

Ko‘pincha (1.2.1) tenglama uchun ushbu

$$\frac{y_i^{k+1}-y_i^k}{\tau}=\frac{1}{h}\left[a\left(y_{i+1}^{k+1}\right)\frac{y_{i+1}^{k+1}-y_i^{k+1}}{h}-a\left(y_i^{k+1}\right)\frac{y_i^{k+1}-y_{i-1}^{k+1}}{h}\right]+f\left(y_i^{k+1}\right)$$

$$a\left(y_i^{k+1}\right)=\frac{\rho\left(y_i^{k+1}\right)+\rho\left(y_{i-1}^{k+1}\right)}{2} \qquad (1.2.3)$$

sof oshkormas sxema ishlatiladi. Bu sxemani qo‘llash uchun u yoki bu iterasion metod qo‘llaniladi. Masalan, iteratsion jarayonni quyidagicha olib borishimiz mumkin:

$$\frac{y_i^{(S+1)}-y_i^k}{\tau}=\frac{1}{h}\left[a\left(y_{i+1}^{(S)}\right)\frac{y_{i+1}^{(S+1)}-y_i^{(S+1)}}{h}-a\left(y_i^{(S)}\right)\frac{y_i^{(S+1)}-y_{i-1}^{(S+1)}}{h}\right]+f\left(y_i^{(S)}\right)$$

$$S=0,1,\dots,L-1,\ y_i^{(0)}=y_i^k,\ y_i^{(L)}=y_i^{k+1} \qquad (1.2.4)$$

bu erda S — iteratsiya nomeri. Bu iteratsion jarayondan ko‘ramizki, chiziqli bo‘lmagan koeffisiyentlar oldingi iteratsiyada, ya’ni y_i^k da hisoblanadi, y_i^{k+1} ning dastlabki yaqinlashishi sifatida y_i^k olinadi. Agar τ qadam qancha kichik bo‘lsa, bu dastlabki yaqinlashish shuncha yaxshi bo‘ladi. Agar koeffisiyentlar silliq bo‘lib,

$\rho(u) \geq C_2 > 0$ shart bajarilsa, odatda, ikki-uchta iteratsiya qoniqarli natijaga olib keladi. Har bir yangi iteratsiyada $y_i^{(S+1)}$ ning qiymatlari (1.2.4) sistemadan haydash metodi bilan aniqlanadi. Shuningdek, (1.2.4) sistemani yechish uchun ikkinchi tartibli aniqlikka ega bO'lgan *prediktor-korrektor* sxemasi ham ishlatiladi. Bunda k-qatlamdan $(k+1)$ qatlamga o'tish ikki bosqichda bajariladi. Birinchi bosqichda haydash metodi bilan oshkormas chiziqli sistema

$$\frac{y_i^{k+\frac{1}{2}} - y_i^k}{0,5\tau} = \frac{1}{h}\left[a\left(y_{i+1}^k\right)\frac{y_{i+1}^{k+\frac{1}{2}} - y_i^{k+\frac{1}{2}}}{h} - a\left(y_i^k\right)\frac{y_i^{k+\frac{1}{2}} - y_{i-1}^{k+\frac{1}{2}}}{h}\right] + f\left(y_i^k\right),\ i = 1,2,...,M-1,$$

$$y_0^{k+\frac{1}{2}} = \mu_1\left(t_k + 0,5\tau\right), y_M^{k+\frac{1}{2}} = y_2\left(t_k + 0,5\tau\right)$$

yechilib, oradagi $y_i^{k+\frac{1}{2}}(i = 0,1,...,M)$ qiymatlar topiladi. Ikkinchi bosqichda esa $a(y)$, $f(y)$ chiziqli bo'lmagan koeffisiyentlar $y = y_i^{k+\frac{1}{2}}$ da hisoblanib, y_i^{k+1} larni topish quyidagi olti nuqtali simmetrik sxema

$$\frac{y_i^{k+1} - y_i^k}{2} = \frac{1}{2h}\left[a\left(y_{i+1}^{k+\frac{1}{2}}\right)\frac{y_{i+1}^{k+1} - y_i^{k+1}}{h} - a\left(y_i^{k+\frac{1}{2}}\right)\frac{y_{i+1}^k - y_i^k}{h}\right] + f\left(y_i^{k+\frac{1}{2}}\right),$$

$$i = 1,2,...,M-1,\ y_0^{k+1} = \mu_1\left(t_{k+1}\right),\ y_M^{k+1} = \mu_2\left(t_{k+1}\right)$$

asosida olib boriladi.

Umumiy tushunchalar. Quyidagi

$$u' = f(x,u), u(x_0) = u_0 \tag{1.3.1}$$

Koshi masalasining aniq yechimini $u(x)$ orqali belgilaymiz.Qaralayotgan sohada $f(x,u)$ yetarlicha silliq funksiya bo'lsin, u holda

$$u(x_1) - u(x_0) = \sum_{k=1}^{s} \frac{h^k}{k!} u^{(k)}(x_0) + 0(h^{s+1}) \tag{1.3.2}$$

$$(x_1 = x_0 + h, h > 0)$$

Endi $u(x_1)$ ning taqribiy qiymatini u_1 orqali belgilab (2) tenglikda qoldiq hadni tashlasak,

$$\nabla u_0 = u_1 - u_0 = \sum_{k=1}^{s} \frac{h^k}{k!} u^{(k)}(x_0) \quad (1.3.3)$$

Yoyilma xosil bo‘ladi.Bu yoyilmadagi $u'(x_0), u''(x_0), \ldots$ xosilalar (1.3.1) tenglikdan aniqlanadi.Keyingi xisoblashlarga qulaylik tug‘dirish uchun ushbu operatorlarni kiritamiz:

$$\begin{aligned} D &= \frac{\partial}{\partial x} + f\frac{\partial}{\partial u} \\ D^2 &= \frac{\partial^2}{\partial x^2} + 2f\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial u} + f^2\frac{\partial^2}{\partial u^2} \\ D^3 &= \frac{\partial^3}{\partial x^3} + 3f\frac{\partial^3}{\partial x^2 \partial u} + 3f\frac{\partial^3}{\partial x \partial^3 u} + f^3\frac{\partial^3}{\partial u^3} \end{aligned} \quad (1.3.4)$$

Bu yerda $f = f(x,u)$ (1.3.1) tenglamaning o‘ng tomoni. Bu operatorlar uchun quyidagi tengliklar orinlidir:

$$\begin{aligned} &D(y+z) = Dy + Dz \\ &D(yz) = zDy + yDz \\ &D(Dz) = D^2 z + Dz\frac{\partial z}{\partial u} \\ &D(D^2 z) = D^3 z + 2DfD\left(\frac{\partial z}{\partial u}\right) \\ &\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \\ &D(D^n(z)) = D^{m+1}(z) + mD(f)D^{m+1}\left(\frac{\partial z}{\partial u}\right) \end{aligned} \quad (1.3.5)$$

Misol. Barcha natural son $m \geq 2$ sonlar uchun (1.3.5) tenglik isbot qilinsin.

Murakkab funksiyani diferensialllash qoidasini qo‘llab, (1.3.1) tenglamadan va (1.3.4) tengliklardan ketma – ket quyidagilarni topamiz.

$$\begin{aligned} &u' = f, \\ &u'' = \frac{\partial f}{\partial x} + f\frac{\partial f}{\partial u} = Df \end{aligned} \quad (1.3.6)$$

$$u''' = D(Df) = D^2 f + \frac{\partial f}{\partial u} Df \quad (1.3.7)$$

$$u'' = D(D^2 f + \frac{\partial f}{\partial u} Df) = D(D^2 f) + D(\frac{\partial f}{\partial x})Df + \frac{\partial f}{\partial x} D(Df) =$$

$$= D^3 f + 2DfD(\frac{\partial f}{\partial x}) + DfD(\frac{\partial f}{\partial x}) + \frac{\partial f}{\partial x}(D^2 f + \frac{\partial f}{\partial u} Df) =$$

$$= D^3 f + \frac{\partial f}{\partial u} D^2 f + (\frac{\partial f}{\partial u})^2 Df + 3Df * D(\frac{\partial f}{\partial u})$$

Bu tengliklarning o‘ng tomoni (x,u) nuqtada xisoblangan deb qaraymiz. Shunday qilib (1.3.3) yoyilmadagi barcha u(x) xosilalarni nazariy jihatdan xisoblash mumkin. Ammo (1.3.6) formulalar noqulay va katta bo‘lganligi sababli ularni Vu_0 ni toppish uchun amalyotda bevosita qo‘llash mushkuldir.

Runge Vu_0 ni hisoblash uchun (1.3.3) ning o‘rnida p_n o‘zgarmas koifsentlar bilan olingan

$$k_j(h) = hf(\xi_j, n_i)(i = 1, 2, ..., r) \tag{1.3.8}$$

funksiyalarning

$$Vu_0 = p_r, k_1(h) + p_{r2} k_2(h) + ... + p_{rr} k_r(h) \tag{1.3.9}$$

chiziqli konbinasiyasini olishni taklif etdi, bu yerda

$$\xi_i = x_0 + a_i h, a_1 = 0,$$

$$\eta_i = u_0 + \beta_{i1} k_2(h) + ... + \beta_{i,r-1} k_{r-1}(h)$$

va a_i, β_{ij}-o‘zgarmas sonlardir. Shunday qilib

$$\left.\begin{array}{l}
k_1(h) = hf(x_0, u_0), \\
k_2(h) = hf(x_0 + a_2 h, u_0 + \beta_{21} k_1), \\
k_3(h) = hf(x_0 + a_3 h, u_0 + \beta_{31} k_1 + \beta_{32} k_2), \\
.... \\
k_r(h) = hf(x_0 + a_r h, u_0 + \beta_{r1} k_1 + ... + \beta_{r,r-1} k_{r-1}(h)),
\end{array}\right\} \tag{1.3.10}$$

Bu yerda a_i, β_{ij} lar ma'lum bo'lsa, h ni tanlab, ketma-ket k(h0 larni hisoblash mumkin. p_{ri}, x_i, β_{ij} parametrlarni shunday tanlanganki, ixtiyoriy f(x,u) funksiya va ixtiyoriy h qadam uchun (1.3.3) va (1.3.7) yoyilmalarda h ning imkoni boricha yuqori darajasigacha bo'lgan xadlar ustma-ust tushsin. Boshqacha aytganda,

$$\varphi_r(h) = u(x_1) - u_0 - \sum_{j=1}^{r} p_{ri} k_i(h)$$

funksiya

$$\varphi_0(0) = \varphi_r'(0) = ... = \varphi^s{}_0(0) = 0, \varphi_r^{(s+1)}(0) \neq 0$$

xossalarga ega bo'lib p_{ri}, x_i, β_{ij} lar shunday tanlanishi kerakki, ixtiyoriy h va f(x,u) uchun s mumkin qadar katta bo'lsin. Runge-Kutta metodining xatoligi, ya'ni $u(x_1) - u_0$ bilan (1.3.9) formula yordamida xisoblangan uning taqribiy qiymati orasidagi farq har bir qadamda

$$R_r(h) = \frac{h^{(s+1)} \varphi_r^{(s+1)(0)}(\xi)}{(s+1)!}, 0 \leq \xi \leq h \qquad (1.3.11)$$

ga tengdir. Bu yerda s- Runge-Kutta metodining aniqlik tartibi.(1.3.9) ko'rinishdagi formulalar Runge-Kutta formulalari deyiladi.Metodning asosiy g'oyasi Runge (1895) tomonidan taklif etilgan bo'lib, keyinchalik birinchi tartibli tenglama uchun Xeyn(1900) va Kutta (1901) yanada takomillashtirdilar, Nistrem, Sirmol quyida bu metodning ayrim xususiy xollarini ko'rib chiqamiz. Bu metodning umumiy xollarini [7,13] dan qarash mumkin.

Runge–Kuttaning oshkor usullari sinfi, Eylerning oshkor usullari hamda to'rtinchi tartibli Runge–Kutta usullarining umumlashgan ko'rinishi hisoblanadi. Ushbu metod quyidagi formula orqali beriladi:

$$y_{n+1} = y_n + h\sum_{i=1}^{s} b_i k_i,$$

bu yerda h — to'r qadamining x bo'yicha kattaligi. Yangi qiymatni hisoblash esa quyidagi s bosqichlarda amalga oshiriladi:

$$\begin{aligned}
&k_1 = f(x_n, y_n),\\
&k_2 = f(x_n + c_2 h, y_n + a_{21} h k_1),\\
&\ldots\\
&k_s = f(x_n + c_s h, y_n + a_{s1} h k_1 + a_{s2} h k_2 + \ldots + a_{s,s-1} h k_{s-1})
\end{aligned}$$

Aniq metod, s soni va b_i, a_{ij} hamda c_i koeffitsiyentlar orqali aniqlanadi. Ushbu koeffitsiyentlar Butcher jadvali deb ataluvchi jadvalni hosil qiladi:

$$\begin{array}{ccccc}
0 & & & & \\
c_2 & a_{21} & & & \\
c_3 & a_{31} & a_{32} & & \\
\vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \\
c_s & a_{s1} & a_{s2} & \ldots & a_{ss-1} \\
 & b_1 & b_2 & \ldots & b_{s-1} \quad b_s
\end{array}$$

Runge–Kutta usuli koeffitsiyentlari uchun $\sum_{j=1}^{i-1} a_{ij} = c_i$ va $i = 2, \ldots, s$ shart bajarilishi kerak. Agar metod aniqligi p -tartibli bo‘lishi kerak bo‘lsa, qo‘shimcha tarzda quyidagi shart ham bajarilishi lozim:

$$\bar{\mathbf{y}}(h + x_0) - \mathbf{y}(h + x_0) = O(h^{p+1}),$$

bu yerda $\bar{\mathbf{y}}(h + x_0)$ — Runge–Kutta usuli orqali olingan yaqinlashish.

Ko‘p martalab differensiallashdan so‘ng ushbu shart, metod koeffitsiyentlariga nisbatan polinomial tenglamalar sistemasiga aylanadi. Sistemani quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin:

$$\begin{aligned}
&\mathrm{P}_1(\mathrm{x}, \mathrm{y}) = 0\\
&\mathrm{P}_2(\mathrm{x}, \mathrm{y}) = 0\\
&\ldots\\
&\mathrm{P}_n(\mathrm{x}, \mathrm{y}) = 0
\end{aligned}$$

bu yerda: P_1, $\mathrm{P}_2, \ldots,$ P_n -polinomial tenglamalar; x, y-o‘zgaruvchilar.

Polinomial tenglama quyidagi ko‘rinishga ega:

$$P(x) = a_n x^n + a_{(n-1)} x^{(n-1)} + \ldots + a_1 x + a_0 = 0$$

bu yerda - $\mathrm{P(x)}$ - polynomial funksiya: - $\mathrm{a}_n, \mathrm{a}_{n-1}, \ldots, \mathrm{a}_1, \mathrm{a}_0$ -polinom koeffitsiyentlari (bular haqiqiy yoki kompleks sonlar bo‘lishi mumkin); n-polinomning darajasi; xo‘zgaruvchi. Masalan, uchinchi darajali polinomial tenglama ko‘rinishi quyidagi kabi bo‘lishi mumkin:

$$2x^3 - 4x^2 + 3x - 5 = 0$$

bu tenglamada: daraja n=3; koeffitsiyentlar: $a_3 = 2$, $a_2 = -4$, $a_1 = 3$, $a_0 = -5$. Polinomial tenglamalar har xil darajaga ega bo‘lishi mumkin va ularni yechish uchun turli usuldan foydalaniladi.

Ushbu

$$u^{(n)} = f(x, u, u', ..., u^{(n-1)}) \qquad (1.2.1)$$

n-tartibli oddiy differensial tenglamalar uchun ham Runge-Kutta metodlari ishlab chiqilgan. Ma’lumki, almashtirishlar bajarib, (1.2.1) tenglamasi differensial tenglamalar sistemasining normal shakliga keltirilishi mumkin. Biz yuqorida k (k = 1,2,3,4) tartibli Runge-Kutta metodining formulalarini chiqargan edik. Bu formulalarni bemalol tenglamalar sistemasi uchun ham qo‘llash mumkin.

Faraz qilaylik, ushbu

$$u' = f_1(x, u, z), \;\; z' = f_2(x, u, z)$$

tenglamalar sistemasining

$$u(x_0) = u_0, \quad z(x_0) = z_0$$

dastlabki shartlarni qanoatlantiradigan yechimni topish talab qilinsin. Bitta tenglama bo‘lgan holga o‘xshab parallel ravishda $\Delta u_{0,} \Delta z_0$ sonlarini aniqlaymiz.

$$\left.\begin{aligned} \Delta u_0 &= \frac{1}{6}(k_1 + 2k_2 + 2k_3 + k_4), \\ \Delta z_0 &= \frac{1}{6}(l_1 + 2l_2 + 2l_3 + l_4) \end{aligned}\right\} \qquad (1.2.2)$$

bu yerda

$$\begin{aligned} k_1 &= hf_1(x_0, u_0, z_0), & l_1 &= hf_2(x_0, u_0, z_0), \\ k_2 &= hf_1(x_0 + \frac{h}{2}, u_0 + \frac{k_1}{2}, z_0 + \frac{l_1}{2}), & l_2 &= hf_2(x_0 + \frac{h}{2}, u_0 + \frac{k_1}{2}, z_0 + \frac{l_1}{2}), \\ k_3 &= hf_1(x_0 + \frac{h}{2}, u_0 + \frac{k_2}{2}, z_0 + \frac{l_2}{2}), & l_3 &= hf_2(x_0 + \frac{h}{2}, u_0 + \frac{k_2}{2}, z_0 + \frac{l_2}{2}), \\ k_4 &= hf_1(x_0 + h, u_0 + k_3, z_0 + l_3), & l_4 &= hf_2(x_0 + h, u_0 + k_3, z_0 + l_3). \end{aligned}$$

natijada

$$u_1 = u_0 + \Delta u_0, \qquad z_1 = z_0 + \Delta z_0$$

formulaga ega bo‘lamiz.

Misol: Quyidagi oddiy differensial tenglamani ko‘rib chiqamiz: $y' = y - x^2 + 1, \quad y(0) = 0.5$ Runge-Kutta metodi yoirdamida $h = 0.2$ qadam uzunligi bilan $x = 1$ gacha bo‘lgan yechimni topamiz. Har bir qadamdagi xatoliklarni hisoblash va tahlil qilamiz.

$$k_1 = f(x_n, y_n) = y_n - x_n^2 + 1 = 0.5 - 0^2 + 1 = 1.5$$

$$k_2 = f\left(0 + \frac{0.2}{2}, 0.5 + \frac{0.2}{2} \cdot 1.5\right) = f(0.1, 0.65) = 0.65 - 0.1^2 + 1 = 1.65 \; k_3 = f\left(0.1, 0.65\right) = 1.65$$

$$k_4 = f(0.2, 0.83) = 0.83 - 0.2^2 + 1 = 1.79$$

$$y_1 = 0.5 + \frac{0.2}{6}(1.5 + 2 \cdot 1.65 + 2 \cdot 1.65 + 1.79) = 0.5 + \frac{0.2}{6} \cdot 9.24 = 0.875$$

Lokal xatolikni hisoblash uchun haqiqiy yechim $y(0.2)$ ni topamiz. Bu holda haqiqiy yechim $y(x) = e^x - x^2 - 1$ ga teng bo‘ladi:

$$y(0.2) = e^{0.2} - 0.2^2 - 1 \approx 1.2214 - 0.04 - 1 \approx 0.1814$$

Lokal xatolik: $y(0.2) - y_1 = |0.1814 - 0.875| = 0.6936$

$$k_1 = f(0.2, 0.875) = 1.795$$

$$k_2 = f(0.3, 1.0345) = 1.8145$$

$$k_3 = f(0.3, 1.0345) = 1.8145$$

$$k_4 = f(0.4, 1.2389) = 1.8789 \; y_2 = 0.875 + \frac{0.2}{6}(1.795 + 2 \cdot 1.8145 + 2 \cdot 1.8145 + 1.8789) = 1.1820$$

Haqiqiy yechim $y(0.4)$: $y(0.4) = e^{0.4} - 0.4^2 - 1 \approx 1.4918 - 0.16 - 1 \approx 0.3318$

Lokal xatolik: $y(0.4) - y_2 = |0.3318 - 1.1820| = 0.8502$

XULOSA. Mazkur maqolada chiziqsiz oddiy differensial tenglamalarni sonli yechish masalalari keng ko‘lamda o‘rganildi. Ishning asosiy maqsadi Runge–Kutta usullari va ularning modifikatsiyalarining nazariy asoslarini tahlil qilish hamda ushbu usullarni chiziqsiz differensial tenglamalarga qo‘llash orqali ularning samaradorligini amaliy misollar asosida baholashdan iborat bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Isroilov M.I. Hisoblash metodlari, I. Toshkent, O‘qituvchi, 2000
2. Boyzoqov.A, Qayumov.Sh “Hisoblash matematikasi asoslari”. Toshkent 2000 yil.
3. Ismatullaev G‘.P, Jo‘raev G‘.U “Hisoblash usullaridan metodik qo‘llanma”. Toshkent, Universitet. 2005.
4. Qori–Niyoziy T.N. Tanlangan asarlar, Differensial tenglamalar, Fan, Toshkent, 1968 y
5. Salahiddinov.M, Nasriddinov.G, Oddiy differinsial tenglamalar, Toshkent, “O‘zbekiston”, 1994 y

INTEGRAL TENGLAMALARNI YECHISHNING SPLINE -FUNKSIYALARI YORDAMIDA YAQINLASHTIRISH

Usmonaliyev U.I.

FarDU talabasi, uusmonaliyev04@gmail.com

Annotatsiya: Integral tenglamalar — fizika, mexanika va boshqa amaliy fanlarning ko‘plab masalalarini ifodalashda asosiy vositalardan biridir. Bunday tenglamalarning aniq yechimini topish ko‘pincha iloji bo‘lmagani uchun ularni sonli usullar yordamida yechish dolzarb masala sifatida qolmoqda. Ushbu ishda Fredgolm tipidagi chiziqli integral tenglamalarni kubik spline-funksiyalar asosida yaqinlashtirish usuli taklif etiladi. Noma’lum funksiya kubik B-splainlar orqali ifodalanib, kollokatsiya usuli yordamida algebraik tenglamalar sistemasiga keltiriladi. Teoretik tahlil natijasida usulning to‘rtinchi tartibli yaqinlashishi ko‘rsatiladi. Sonli tajribalar esa taklif qilingan yondashuvning amaliy samaradorligi va aniqligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: Spline,Integral tenglama, kubik spline, B-spline, kollokatsiya usuli.

KIRISH. Biz funksiyani ko‘phadlar bilan yaqinlashtirishning turli usullari bilan tanishdik. Silliqligi yuqori bo‘lmagan funksiyalar uchun ko‘phadlar yaqinlashish apparati sifatida qator noqulayliklarga ega. Bulardan eng asosiysi shundan iboratki, bunday funksiyalarning biror nuqta atrofidagi holati, ularning to‘la holati bilan uzviy bog‘liqdir. Bundan tashqari interpolyasion ko‘phadlarning nuqsoni sifatida ularning har doim ham interpolyasiyalanuvchi funksiyaga yaqinlashavermasligidir. Eng yaxshi tekis yaqinlashuvchi ko‘phadlarning kamchiligi sifatida shuni ko‘rsatish mumkinki, ularni qurish juda qiyin va odatda bunday ko‘phadning darajasi ortishi bilan koeffisientlari ham tez o‘sib boradi.

Oxirgi vaqtlarda shu nuqsondan holi bo‘lgan boshqa yaqinlashish apparatlari ishlab chiqilmoqda. Nazariy tadqiqot va tatbiqlarda yaxshi natija beradigan apparat spline-funksiyalar apparatidir. Splinening ta'rifi bilan tanishaylik.

Haqiqiy o‘qdagi $[a,b]$ oraliqda ushbu

$$V_n: a = x_0 < x_1 < \ldots < x_n = b$$

to‘r berilgan bo‘lsin. Faraz qilaylik, $H_m(P)$ darajasi m dan ortmaydigan ko‘phadlar to‘plami, $C^{(k)} = C^{(k)}[a,b]$ o‘zi va k tartibgacha hosilalari-oraliqda uzluksiz bo‘lgan funksiyalar to‘plami bo‘lsin.

Ta'rif. *Quyidagi ikkita shartni qanoatlantiruvchi ushbu*

$$S_m(x) = S_m(x,\Delta)$$

funksiya defekti 1 ga teng bo'lgan m *- darajali polinominal spline deyiladi:*

1) Har bir $[x_i, x_{i+1}]$ $(i=\overline{0,n})$ *oraliqda* $S_m(x) \in H_m(P)$*;*

2) $S_m(x) \in C^{(m-1)}[a,b]\, S_m(x) \in C^{(m-1)}[a,b]$,

Bu yerdagi $\{x_i\}$ *nuqatalar splayin tugunlari deyiladi.* $S_m(x)$ *splayinning* m *- hosilasi* $[a,b]$ *oraliqda uzilishga ega bo'ishi ham mumkin.*

Agar $k = 0,1,...,m$ lar uchun $S_m^{(k)}(a+0) = S_m^{(k)}(b-a)$ tengliklar bajarilsa, $S_m(x)$ spline $b-a$ *davrli davriy spline* deyiladi.

Integral tenglamalar — noma'lum funksiya bir yoki bir nechta integrallar ostida uchraydigan va uning qiymatlari butun sohadagi boshqa funksiyalar bilan bog'langan matematik ifodalar hisoblanadi. Bunday tenglamalar tabiatda tarqoq jarayonlarni, potensial maydonlarni, diffuziya va issiqlik o'tkazuvchanligi hodisalarini, shuningdek, teskari masalalarni modellashtirishda keng qo'llaniladi. Integral tenglama deb shunday tenglamaga aytiladiki, unda $u(x)$ noma'lum funksiya aniq integral belgisi ostida qatnashadi. Masalan,

$$g(x)u(x) - \lambda\int_a^b K(x,s)u(s)ds = f(x) \qquad (a \le x \le b), \tag{1.1}$$

bu yerda $g(x)$, $K(x,s)$ va $f(x)$ berilgan funksiyalar va λ berilgan parametrdir (ko'pincha u 1 yoki -1 deb olinadi). $K(x,y)$ funksiya integral tenglamaning yadrosi (yadresi) va $f(x)$ funksiya tenglamaning o'ng 39omoni (yoki ozod hadi) deyiladi. Shuni ta'kidlash lozimki, λ kompleks ham, haqiqiy ham bo'lishi mumkin, lekin x va s lozim haqiqiy qiymatlarni qabul qiladi.

Agar $g(x) = 0$ va $\lambda = -1$ bo'lsa, u holda (1.1) tenglama

$$\int_a^b K(x,s)u(s)ds = f(x) \tag{1.2}$$

ko'rinishga ega bo'lib, Fredholmning I tur integral tenglamasi deyiladi. Agar barcha $x \in [a,b]$ uchun $g(x) \neq 0$ bo'lsa, u holda (1.1) tenglamaning har ikki tomonini $g(x)$ ga bo'lib, qayta belgilab chiqsak, uni

$$u(x) - \lambda \int_a^b K(x,s)u(s)ds = f(x) \qquad (a \le x \le b) \tag{1.3}$$

ko'rinishga yozish mumkin. Bu tenglama Fredholmning II tur integral tenglamasi deyiladi. Agar [a, b] oraliqning ayrim nuqtalarida $g(x) = 0$ bo'lib, boshqa nuqtalarida $g(x) \neq 0$ bo'lsa, u holda (1.1) tenglama Fredholmning III tur integral tenglamasi deyiladi. III tur tenglama kam o'rganilgan, lekin tatbiqlarda uchrashi mumkin.

Yuqoridagi (1.1), (1.3) tenglamalar bir jinsli bo'lmagan tenglamalar deyiladi. Agar (1.3) tenglamada $f(x) = 0$ bo'lsa, u holda

$$u(x) - \lambda \int_a^b K(x,s)u(s)ds = 0 \qquad (a \le x \le b) \tag{1.4}$$

Fredholmning bir jinsli tenglamasi deyiladi. Bu tenglama doimo nolini (trivial) $u(x) = 0$ echimga ega. Agar λ parametrining ayrim qiymatlarida tenglama notrivial echimga ega bo'lsa, bunday qiymatlar $K(x,s)$ yadroni yoki unga mos keladigan (1.4) tenglamaning xos qiymatlari (xos sonlari) deyiladi, ularga mos keladigan notrivial echim esa xos funksiyalar deyiladi. Ushbu

$$u(x) - \lambda \int_a^b K(s,x)u(s)ds = f(x) \qquad (a \le x \le b) \tag{1.5}$$

tenglama (1.3) tenglamaga bog‘lovchi deyiladi.

Biz ikkinchi turdagi Fredgolm integral tenglamasini spline yordamida taqribiy yechishni quyidagi misol orqali ko‘raylik:

Misol: Quyidagi Fredholm integral tenglama ko‘raylik:

$$y(x) = 1 + \int_0^1 xt\,y(t)dt.$$

1. Integralni soddalashtirish. Integral t bo‘yicha olingani sababli x integral ichida o‘zgarmas hisoblanadi:

$$\int_0^1 xty(t)dt = x\int_0^1 ty(t)dt.$$

Quyidagi belgilashni kiritamiz:

$$C = \int_0^1 t\,y(t)dt.$$

Shunda integral tenglama quyidagi ko‘rinishga keladi:

$$y(x) = 1 + Cx.$$

2. Spline yaqinlashuvi. Noma’lum funksiya $y(x)$ chiziqli spline yordamida yaqinlashtiriladi:

$$y(x) \approx a + bx.$$

Integral tenglamadan: $a = 1, \qquad b = C.$

3. Koeffitsiyentni aniqlash. C ni aniqlash uchun topilgan yaqinlashuvni integralga qo‘yamiz:

$$C = \int_0^1 t(1 + Ct)dt.$$

Integralni hisoblaymiz:

$$C = \int_0^1 t\,dt + C\int_0^1 t^2\,dt = \frac{1}{2} + \frac{C}{3}.$$

Hosil bo‘lgan tenglamani yechamiz:

$$C - \frac{C}{3} = \frac{1}{2}, \qquad \frac{2C}{3} = \frac{1}{2}, \qquad C = \frac{3}{4}.$$

4. Taqribiy yechim. Natijada integral tenglamaning taqribiy (va ushbu misolda aniq) yechimi:

$$y(x) = 1 + \frac{3}{4}x.$$

Biz Volterra integral tenglamasini kvadratik spline yordamida taqribiy yechishni quyidagi misol orqali ko‘raylik:

Misol: Quyidagi Volterra integral tenglama berilgan:

$$y(x) = 1 + \int_0^x (x - t)y(t)dt, \quad 0 \le x \le 1.$$

1.Spline tanlash. Noma'lum funksiya $y(t)$ kvadratik spline bilan ifodalanadi:

$$S(t)=a+bt+ct^2,$$

bu yerda (a,b,c) — aniqlanishi kerak bo'lgan koeffitsiyentlar.

2.Integralni hisoblash. Splineni integralga qo'yamiz:

$$\int_0^x (x-t)S(t)dt = x\int_0^x S(t)dt - \int_0^x tS(t)dt.$$

Shunday qilib:

$$\int_0^x (x-t)S(t)dt = \frac{a}{2}x^2+\frac{b}{6}x^3+\frac{c}{12}x^4.$$

Spline yordamida integral tenglama

$$y(x)\approx 1+\frac{a}{2}x^2+\frac{b}{6}x^3+\frac{c}{12}x^4.$$

Tugun nuqtalar va shartlar. Kvadratik spline uchun uchta tugun:

$$x_0=0,\quad x_1=\frac{1}{2},\quad x_2=1.$$

Interpolyatsiya sharti:

$$y(x_i)=S(x_i),\quad i=0,1,2.$$

$x=0$ hol

$$S(0)=a,\quad y(0)=1\Rightarrow a=1.$$

$x=1/2$ hol

$$S(1/2)=1+\frac{b}{2}+\frac{c}{4},\quad y(1/2)=1+\frac{1}{8}+\frac{b}{48}+\frac{c}{192}.$$

Tenglashtiramiz:

$$1+\frac{b}{2}+\frac{c}{4}=1+\frac{1}{8}+\frac{b}{48}+\frac{c}{192}.$$

$x=1$ hol

$$S(1)=1+b+c,\quad y(1)=1+\frac{1}{2}+\frac{b}{6}+\frac{c}{12}.$$

Tenglashtiramiz:

$$1+b+c=\frac{3}{2}+\frac{b}{6}+\frac{c}{12}.$$

3.Algebraik sistema va yechim. Tenglamlar sistemasini yechish natijasida:

$$b=\frac{6}{5}, \quad c=-\frac{3}{5}.$$

4.Yakuniy taqribiy yechim

$$y(x)\approx 1+\frac{6}{5}x-\frac{3}{5}x^2.$$

XULOSA. Integral tenglamalar zamonaviy matematik modellashtirishning asosiy vositalaridan biri bo‘lib, ular fizika, mexanika, elektrodinamika, biologiya va boshqa ko‘plab sohalarda keng qo‘llaniladi. Biroq, aksariyat hollarda bunday tenglamalarning aniq yechimini topish amaliy jihatdan qiyin yoki umuman imkonsizdir. Shu sababli ularni sonli usullar yordamida yechish dolzarb vazifa sifatida qolmoqda. Ushbu ishda Fredgolm va Volterra tipidagi ikkinchi turdagi chiziqli integral tenglamalarni spline-funksiyalar asosida taqribiy yechish usullari tadqiq qilindi. Avval chiziqli spline, keyin esa kvadratik spline yordamida noma’lum funksiya yaqinlashtirildi. Kollokatsiya va interpolatsiya shartlaridan foydalanib, integral tenglamalar algebraik tenglamalar sistemasiga keltirildi. Olingan sistemalar yechilib, taqribiy yechimlar topildi. Ayniqsa, ba’zi sodda misollar uchun taklif etilgan usul aniq yechimni ham berishini ko‘rsatdi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, spline-funksiyalar orqali yechimni ifodalash — hisoblash jihatidan sodda, tushunarli va samarali yondashuvdir. Splainlarning lokal xususiyati tufayli xatolik butun sohani emas, balki faqat cheklangan mintaqani ta’sir qiladi, bu esa usulni barqaror va moslashuvchan qiladi. Shuningdek, kvadratik spline yordamida yechish chiziqli splinedan yuqori aniqlik berish imkonini ochib berdi. Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, spline asosida qurilgan sonli usullar integral tenglamalarni yechishda nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliyotda ham qo‘llashga mos keladi. Kelajakda ushbu yondashuvni kubik B-splainlar, ortogonal bazislar yoki adaptiv tarmoqlar bilan birlashtirish orqali yanada murakkabroq (masalan, chiziqli bo‘lmagan yoki chegaraviy qiymatli) integral tenglamalarni yechishga qaratish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev R.A., Isroilov M.I."Sonli usullar" – T.: "O‘qituvchi", 2018. – 245 b.

2. Chapra S.C., Canale R.P."Numerical Methods for Engineers", 7th ed. – McGraw-Hill, 2015. – 960 p.

3. Xudoyberganov G‘., Tojiboyev O. "Dasturlash asoslari: C# va Python misollarida" – T.: "Innovatsiya", 2021. – 318 b.

4. Quarteroni A., Saleri F. "Scientific Computing with MATLAB and Octave", 4th ed. – Springer, 2014.

6. Forsythe G.E., Malcolm M.A., Moler C.B. "Computer Methods for Mathematical Computations" – Prentice-Hall, 1977.

INTERPOLATSIYA USULLARINI PYTHON YOKI MATLAB DASTURLARI YORDAMIDA AMALIY TADQIQ ETISH

Mahmudov O.Sh.

FarDU talabasi, oybekjonmahmudov155@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada sonli usullarning muhim bo'limlaridan biri bo'lgan interpolatsiya masalalari tadqiq etilgan. Xususan, Nyuton va Lagranj interpolatsion ko'phadlarining nazariy asoslari yoritilib, ularning Python dasturlash muhiti yordamida amaliy qo'llanilishi tahlil qilindi. Berilgan eksperimental va jadval ma'lumotlari asosida interpolatsion ko'phadlar qurildi hamda olingan natijalar aniqlik va barqarorlik nuqtai nazaridan baholandi. Tadqiqot natijalari Nyuton va Lagranj interpolatsiya usullarining hisoblash samaradorligini taqqoslash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: interpolatsiya, Nyuton usuli, Lagranj usuli, sonli usullar, Python, MATLAB, bo'lingan ayirmalar.

Kirish. Zamonaviy ilm-fan va muhandislik masalalarida analitik yechimi mavjud bo'lmagan yoki murakkab bo'lgan funksiyalar bilan ishlashga to'g'ri keladi. Bunday hollarda sonli usullar, xususan interpolatsiya usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Interpolatsiya berilgan diskret nuqtalar asosida funksiyaning noma'lum qiymatlarini aniqlash imkonini beradi.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi Python va MATLAB kabi dasturlash muhitlarida interpolatsiya algoritmlarini samarali amalga oshirishga imkon yaratdi. Ushbu maqolaning maqsadi Nyuton va Lagranj interpolatsiya usullarining nazariy asoslarini yoritish hamda ularni Python muhiti yordamida amaliy tadqiq etishdan iborat .

Interpolatsiya usullarining nazariy asoslari

Nyuton interpolatsion ko'phadi

Nyuton interpolatsion usuli bo'lingan ayirmalarga asoslanadi va interpolyatsiya tugunlari ketma-ket qo'shilib borishi bilan qulay hisoblash imkonini beradi. Ushbu usul ayniqsa yangi tugun qo'shilganda qayta hisoblashni talab qilmasligi bilan ajralib turadi.

Nyuton interpolatsion ko'phadi quyidagi ko'rinishga ega:

$$P_n(x) = a_0 + a_1(x - x_0) + a_2(x - x_0)(x - x_1) + \ldots + a_n(x - x_0)\ldots(x - x_{n-1})$$

bu yerda (a_i) — bo‘lingan ayirmalar koeffitsiyentlaridir .

Lagranj usuli tugunlar orqali o‘tuvchi yagona algebraik ko‘phadni bevosita qurishga asoslanadi. Ushbu usulda interpolyatsion ko‘phad quyidagicha aniqlanadi:

$$P_n(x) = \sum_{i=0}^{n} y_i \prod_{j=0, j\neq i}^{n} \frac{x - x_j}{x_i - x_j}$$

Lagranj usuli kichik hajmdagi tugunlar uchun qulay bo‘lib, nazariy jihatdan aniq yechim beradi .

Amaliy tadqiqot va hisoblash algoritmlari

Nyuton usulining Python yordamida amalga oshirilishi

Tadqiqotda berilgan (x_i, y_i) nuqtalar asosida bo‘lingan ayirmalar jadvali tuzildi va Nyuton interpolatsion ko‘phadi hisoblandi. Python dasturida `NumPy` va `SymPy` kutubxonalaridan foydalanildi. Natijada interpolatsion ko‘phadning analitik ko‘rinishi hamda sonli qiymatlari olindi .

Lagranj usulining amaliy qo‘llanilishi

Lagranj interpolatsion ko‘phadi yordamida berilgan jadvaldagi qiymatlar asosida funksiyaning oraliq nuqtalardagi taqribiy qiymatlari hisoblandi. Olingan natijalar Nyuton usuli bilan solishtirildi va ularning mosligi tahlil qilindi.

Xulosa. Mazkur maqolada Nyuton va Lagranj interpolatsiya usullarining nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etildi. Python dasturlash muhiti yordamida interpolatsion ko‘phadlar qurildi va ularning aniqligi baholandi. Tadqiqot natijalari ushbu usullarni sonli hisoblash masalalarida samarali qo‘llash mumkinligini tasdiqlaydi hamda talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Isroilov M.I. Hisoblash metodlari. Toshkent, O‘qituvchi, 2000.
2. Boyzoqov A., Qayumov Sh. Hisoblash matematikasi asoslari. Toshkent, 2000.
3. Nazirov Sh.A. va boshqalar. Dasturlash asoslari. Toshkent, 2008.
4. Kurs ishi materiali: Interpolatsiya usullarini Python yoki MATLAB dasturlari yordamida amaliy tadqiq etish .

LOGRANJ INTERPOLYASION FORMULASI: TUZILISHI, YECHIMINING YAGONALIGI VA XATOLIK BAHOSI

Azimjonova M.A.

FarDU talabasi, azimjonovamohinur88@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Logranj interpolyasion formulasi sonli tahlilning asosiy masalalaridan biri sifatida ilmiy jihatdan yoritiladi. Interpolyasion polinomning analitik tuzilishi Logranj bazis polinomlari orqali ifodalanadi. O'zaro farqli tugunlar sistemasida interpolyatsiya masalasining yechimi mavjudligi va yagonaligi qat'iy matematik asoslar bilan isbotlanadi. Interpolyatsiya xatoligi qoldiq had yordamida baholanib, uning yuqori tartibli hosilalar hamda tugunlarning joylashuviga bog'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari interpolyasion jarayonning nazariy asoslarini chuqurroq anglash va amaliy hisoblashlarda xatolikni nazorat qilish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Logranj interpolyasion formulasi, interpolyasion polinom, yechimning yagonaligi, qoldiq had, xatolik bahosi.

Kirish: Interpolatsiya matematik analiz va raqamli hisoblashda markaziy o'rin tutuvchi muammolardan biridir. Amalda ko'pincha biz funktsiyaning faqat chegaralangan sonli nuqtalardagi qiymatlarini bilamiz va ushbu ma'lumotlar asosida butun oraliqda yoki nuqtalarda funktsiyaning yaqinlashgan qiymatlarini topish talab etiladi. Bunday vazifalarni hal qilish uchun ishlatiladigan eng mashhur va samarali vositalardan biri — interpolatsion polinomlar. Ularning ichida Lagranj (Lagrange) interpolatsion formulasi — aniq va qulay ifodasi, tahliliy xususiyatlari hamda amaliy hisoblash jihatlaridan yetakchi o'rin egallaydi.

Lagranj formulasi: tarixiy va matematik kontekst. Lagranj interpolatsion formulasi XVIII-asr olimi Jozef-Louis Lagrange nomi bilan ataladi. G'oya uning matematik merosidan kelib chiqqan bo'lib, Lagrange o'zining ishlanmalari orqali interpolatsiya operatorini aniq hisoblanadigan ko'rinishda ifoda etgan. Lagranj formulasi interpolyatsion polinomning yopiq ko'rinishini beradi: berilgan nuqtalar va ularning funksiya qiymatlari asosida har bir nuqtoga mos keluvchi bazis funksiyalar (Lagranj bazis polinomlari) quriladi va umumiy interpolatsion polinom ularning chiziqli kombinatsiyasi sifatida yoziladi. Bu ifoda hisoblash jihatdan qulay va tahliliy dalillar uchun mos keladi, chunki u har bir qiymat uchun alohida koeffitsentlar topish zaruratini yo‘q qiladi — bazis polinomlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lum nuqtalarda qiymatni biriga teng va qolganlarida nolga teng tarzda qabul qiladi.

Lagranj formulasining oddiy ifodasi va uning foydasi. Faraz qilaylik, $x_0, x_1, \ldots, x_n$ distinct (takrorlanmas) node (nuqta) bo‘lib, $f(x_i)$ qiymatlari ma’lum.

Lagranj interpolatsion polinomi

$$P_n(x) = \sum_{i=0}^{n} f(x_i) L_i(x)$$

quyidagicha ifodalanadi:

$$P_n(x) = \sum_{i=0}^{n} f(x_i) L_i(x)$$

Lagranj bazis polinomlari bo‘lib, $L_i(x_j) = \delta_{ij}$ (Kronecker delta). Har bir *L_i(x)* polinomi *x* bo‘yicha darajasi *n* bo‘lib, uning aniq ko‘rinishi ko‘p hollarda quyidagicha yoziladi:

$$L_i(x) = \prod_{\substack{j=0 \\ j \neq i}}^{n} \frac{x - x_j}{x_i - x_j}$$

Ushbu ifoda oddiy va intuitiv: polinom $P_n(x)$ nuqta x_i da $f(x_i)$ ga teng bo‘ladi, chunki $L_i(x_i) = 1$ va boshqa bazislar nol bo‘ladi. Statistik va raqamli hisoblash amaliyotida bu konstruktsiya ko‘plab afzalliklarga ega, xususan, yangi nuqta qo‘shilganida yoki bitta qiymat o‘zgarganida qiymatlarni qayta hisoblash uchun ancha moslashuvchan.Lagranj interpolyasion polinomi bazis polinomlarning chiziqli kombinatsiyasi sifatida aniqlanadi:

$$P_n(x) = \sum_{i=0}^{n} y_i L_i(x) = \sum_{i=0}^{n} f(x_i) \prod_{\substack{j=0 \\ j \neq i}}^{n} \frac{x - x_j}{x_i - x_j}.$$

Bu polinom darajasi $n$dan oshmaydi va barcha berilgan nuqtalarda funksiyaning qiymatlarini aniq qondiradi:

$$P_n(x_i) = f(x_i), \qquad i = 0, 1, \ldots, n.$$

Matematik shartlar va cheklovlar. Lagranj formulasining qo‘llanishi uchun asosiy talab — interpolatsiya nuqtalari bir-biridan farq qilishi zarur. Agar nuqtalardan ikkitasiga teng bo‘lsa, denominator $x_i - x_j = 0$ bo‘lib, bazis polinomlari aniqlanmaydi. Bundan tashqari, funktsiyaning o‘zi haqida ko‘proq ma’lumot bo‘lsa, masalan, u qanchalik silliq (differensiallanadigan) bo‘lishi yoki qaysi oraliqda aniqlangan bo‘lishi, xatolik qiymatini baholash va polinomni qaysi darajada tanlash haqida aniqroq xulosalar chiqarish mumkin bo‘ladi. Interpolatsiya nuqtalarining taqsimoti ham natijaga katta ta’sir ko‘rsatadi: teng bo‘laklarga bo‘lingan nuqtalar bilan ishlash Chebyshev nuqtalariga nisbatan ko‘proq yomonlashuv — Runge efekti — olib kelishi mumkin, ayniqsa juda baland darajali polinomlarda.

Lagranj formulasining tadbiqlari va amaliy ahamiyati. Amaliy jihatdan Lagranj interpolatsiyasi turli vaziyatlarda qo‘llaniladi: eksperimental ma’lumotlar orqali funksiya yaqinlashmasini qurish, qiymatlar amelioratsiyasi, grafika chizish, numerik integratsiya formulalarini hosil qilish (masalan Newton-Cotes formulalari), shuningdek ba’zi differensial tenglamalarni diskretizatsiya qilishda. Kompyuterda interpolatsiyani amalga oshirishda Lagranj formulasi oddiy va tushunarli kod yozishga imkon beradi, biroq hisoblash samaradorligi nuqtai nazaridan ba’zi optimallashtirishlar talab qilinadi, ayniqsa nuqtalar soni katta bo‘lsa. Shu bois keyingi bo‘limlarda interpolatsion polinomni hosil qilishning boshqa shakllari (masalan, Newtonning bo‘linma farqlari asosidagi ifoda) bilan solishtirishlar va numerik jihatlardagi afzalliklari ko‘rib chiqiladi.

Ishlanmaning vazifalari va chegaralari. Ushbu mustaqil ishning asosiy maqsadi Lagranj interpolatsion formulasining matematik tuzilishini chuqur tahlil qilish, interpolatsion polinomning yagonaligi teoremasini isbotlash, shuningdek, formula yordamida olingan yaqinlashuvning xatolik bahosini hosil qilish va uning baholanish usullarini ko‘rsatishdir. Bundan tashqari, amaliy hisoblash usullari va misollar orqali nazariy natijalar qanday amalga oshirilishi ko‘rsatadi. Ishda qamrab olinmaydigan jihatlar ham aniq belgilanadi: masalan, ko‘p o‘lchovli interpolatsiya, splaynlar yoki cheksiz nuqtalar to‘plami bilan bog‘liq maxsus metodlar bu ishning doirasidan tashqarida qoldiriladi. Biz faqat bitta o‘zgaruvchili real funktsiyalar uchun interpolatsiya va unga doir nazariy tahlil bilan cheklanamiz.

Matematik notatsiya va belgilashlar. Ish davomida aniqlik uchun ba’zi belgilashlar qilingan: $f(x)$— oraliqda aniqlangan haqiqiy qiymatli funktsiya; $x_0, x_1, \ldots, x_n$— interpolatsiya uchun tanlangan noyob nuqta; $P_n(x)$— darajasi n bo‘lgan interpolatsion polinom;

$$L_i(x) = \prod_{\substack{j=0 \\ j \neq i}}^{n} \frac{x - x_j}{x_i - x_j}$$

Lagranj bazis polinomlari; $f^{(k)}(x)$— f ning k-inchi tartibli hosilasi. Shuningdek, $|\cdot|$ moduli uchun standart chegaralar, $O(g)$ notationi yoki boshqa asimptotik belgilashlar zarurat tug‘ilganda aniqlanadi. Bu belgilashlar keyingi bo‘limlarda formulalar va isbotlarda qulaylikcha ishlatiladi.

Keyingi bo‘limlarda quyidagi masalalar batafsil ko‘rib chiqiladi: avvalo Lagranj formulasi qanday hosil ekanligi va uning algebraik tuzilishi; keyin interpolatsion polinomning yagonaligi teoremasi va uning isboti; navbatdagi bo‘lim xatolik nazariyasiga bag‘ishlanib, qaysi shartlarda va qaysi darajada xato nazorat qilinishi mumkinligi tushuntiriladi; amaliy bo‘limda esa hisoblash algoritmlari, sonli barqarorlik va murakkablik nuqtai nazarlari, shuningdek real misollar va numerik eksperimentlar ko‘rsatiladi. Har bir bo‘lim nazariy dalillar, matematik misollar va zarur hollarda grafik misollar bilan mustahkamlanadi.

Teorema. Agar $x_0, x_1, \ldots, x_n$ *nuqtalar o‘zaro turli bo‘lsa, u holda darajasi* n *dan oshmaydigan interpolyasion polinom mavjud va yagona bo‘ladi.*

Isbot: Faraz qilaylik, $P_n(x)$ va $Q_n(x)$— berilgan nuqtalarda bir xil qiymatlarni qabul qiluvchi ikkita polinom bo‘lsin. U holda

$$R(x) = P_n(x) - Q_n(x)$$

polinom uchun

$$R(x_i) = 0, \qquad i = 0, 1, \ldots, n$$

bo‘ladi. Demak, $R(x)$ polinom kamida $n+1$ ta turli ildizga ega. Ammo darajasi n dan oshmaydigan nol bo‘lmagan polinom n tadan ortiq ildizga ega bo‘la olmaydi. Shuning uchun

$$R(x) \equiv 0 \quad \Rightarrow \quad P_n(x) \equiv Q_n(x).$$

Demak, interpolyasion polinom yagona. Teorema isbotlandi.

Xulosa. Lagranj interpolyatsion formulasi va unga bog‘liq nazariy hamda amaliy masalalarning tahlili natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin. Avvalo, Lagranj formulasi klassik interpolatsion masalani yopiq va aniq ifodalash imkonini beradi: berilgan $n+1$ta turli x nuqtalarida qiymatlari ma'lum bo‘lgan funksiya uchun darajasi n bo‘lgan interpolatsion polinomning mavjudligi va u bilan bevosita konstruktiv tarzda topish usuli ko‘rsatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA SAYTLAR RO‘YXATI

1. Abdulhamidov A.U., Xudoynazarov S.X. Hisoblash usullaridan mashqlar va laboratoriya ishlari. Toshkent - «O‘zbekiston» 1995 y. 224 b.
2. Aloev R.D., Xudoyberganov M. Hisoblash usullari kursidan laboratoriya mashg‘ulotlari to‘plami. UzMU.O‘quv qo‘llanma. 2008 y.1 106.
3. Петров И.Б., Лобанов А.И. Лекции по вычислительной математике. Учебное пособие. Интернет-Университет Информационных Технологи; БИНОМ. 2006.-523с.
4. Пмищекяк А.А., Гулин А.В. Чысленные методы. -М., Наука. 1989.
5. Шыввов Н.С. Числинные методы. -М., Наука. 1967
6. Гателюк О.В. Численные методы: учебное пособие для среднего профессионального образования. -Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 140 с. https://urait.ru/bcode/514036.
7. Пирумов У.Г. Численные методы: учебник и практикум для академического бакалавриата. -Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 421 с. https://urait.ru/bcode/431961
8. Richard L. Burden, J.Doudlas Faires. Numerical Analysis,Youngstown State University, Boston, USA, Brooks/Cole,2011
9. Scop L.R. Numerical Analysis. Pripcetop University Press, 2011. - 342 r.

TRAPETSIYA KVADRATUR FORMULASINING CHIQARILISHI, ANIQLIK DARAJASI VA AMALIY QO‘LLANILISHI.

Axmedov A.A., Abdumannonov A.B.

FarDUdotsenti, t.f.b.f.d. FarDU talabasi.

Annotatsiya: Ushbu hujjat trapetsiya kvadratur formulasi (trapetsiyalar usuli) mavzusiga bag‘ishlangan bo‘lib, aniq integrallarni taqribiy hisoblashning geometrik asoslangan usulini yoritadi. Nyuton-Leybnits formulasidan foydalanish imkonsiz bo‘lgan hollarda (masalan, boshlang‘ich funksiya elementar bo‘lmasa yoki funksiya jadval shaklida berilsa) trapetsiya usulining zarurati va afzalliklari ta’kidlanadi. Formulaning chiqarilishi funksiya grafigi ostidagi maydonni trapetsiyalar yuzlari yig‘indisi bilan almashtirish orqali geometrik va algebraik izohlangan. Kompozit trapetsiya formulasining olinishi, xato bahosi va aniqlik darajasi qisqacha ko‘rsatilgan. Amaliy qismda berilgan integralning n=10 uchun hisoblanishi batafsil misol sifatida keltirilgan. Material talabalar uchun o‘quv qo‘llanma sifatida foydalidir va muhandislik hamda fizika masalalarida sonli integrallashni amaliy qo‘llashga yo‘naltirilgan.

Kalit so‘zlar: trapetsiya kvadratur formulasi, trapetsiyalar usuli, aniq integral, taqribiy hisoblash, sonli integrallash, geometrik interpolatsiya, kompozit formula, xato bahosi, Nyuton-Leybnits formulasi, jadval funksiyalar, muhandislik masalalari, matematik analiz.

Kirish: Talabalarga ta’lim berayotgan pedagoglar “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” talablarini to‘liq bajarishlari va uni amalga oshirish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanishlari davr talabi hisoblanadi.

Oliy ta’lim pedagogikasi har bir pedagogdan ta’lim jarayonida talabani faollashtiradigan interfaol metodlardan foydalanish, ta’lim jarayonida talaba bilan hamkorlikda ishlash, ma’lum bilimlar hajmini talabaga yetkazish bilan cheklanmay, talabani mustaqil bilim olishga davat etish goyasini ilgari surmoqda.

Kvadratura formulalari kundalik hayotda "ko‘rinmaydi", lekin deyarli har bir smart qurilma, ilova va hisob-kitobda ishlaydi. Ular diskret o‘lchovlardan (kuniga bir necha marta yozilgan raqamlar) umumiy, aniq natija chiqarishga yordam beradi.

Eng oddiyi — trapezoid qoidasi — hatto qo‘lda ham hisoblash mumkin, lekin zamonaviy texnologiyalar uni avtomatik va aniqroq qiladi.

Asosiy qisim: Trapetsiya kvadraturasi (yoki trapetsiyalar usuli) – bu aniq integralni taqribiy hisoblash usuli bo‘lib, integral ostidagi funksiya grafigini kichik segmentlarga bo‘lib, ularni trapetsiyalar shaklida approksimatsiya qilib, yuzini qo‘shish orqali amalga oshiriladi; bu usulning aniqlik darajasi segmentlar soni oshishi bilan ortadi va amalda integrallar, funksiyalar yuzini hisoblashda, fizik va muhandislik masalalarida keng qo‘llaniladi.

Kundalik hayotimizda uchraydigan ko‘p muhandislik masalalarini yechishda aniq integrallarni hisoblashga to‘g‘ri keladi. Faraz qilaylik, $\int_a^b f(x)dx$ ni hisoblash talab etilsin. Bu yerda $f(x)$ – $[a,b]$ kesmada berilgan uzluksiz funksiya. Bu integralni hisoblashda quyidagi formula, ya’ni Nyuton-Leybnits formulasidan foydalaniladi.

$$\int_a^b f(x)dx = F(a) - F(b)$$

bu yerda $F(x)$ –boshlang‘ich funksiya. Agar boshlang‘ich funksiya $F(x)$ ni elementar funksiyalar orqali ifodalab bo‘lmasa yoki integral ostidagi funksiya $f(x)$ jadval ko‘rinishda berilsa u holda Nyuton-Leybnits formulasidan foydalanish mumkin emas. Bu holda aniq integralni taqribiy hisoblash formulalari orqali hisoblashga to‘g‘ri keladi. Elementar funksiyalarda olinmaydigan aniq integrallar amalda taqribiy hisoblash usullari bilan topiladi. Bunday usullardan aniq integralning integral yig‘indining limiti haqidagi ta’rifiga va geometrik ma’nosiga

Faraz qilaylik, *f(x)* funktsiya chiziqli funktsiyaga yaqin bo‘lsin, u holda tabiiy ravishda integralni balandligi $b-a$ ga va asoslari *f(a)* va *f(b)* ga teng bo‘lgan trapetsiya yuzi bilan almashtirish mumkin, u holda

$$\int_a^b f(x)dx \approx \frac{b-a}{2}(f(a)+f(b))$$

deb olishimiz mumkin. Bu formula trapetsiya formulasi deyiladi.

Trapetsiyalar usuli algoritmi [a, b] kesmani

$$a = x_0, x_1, x_2, \ldots, x_n = b$$

nuqtalar bilan n ta teng bo‘lakka bo‘lamiz. Har bir qo‘shni bo‘luvchi nuqtalar orasidagi masofa $h = \frac{(b - a)}{n}$;

[a, b] kesmani bo‘luvchi nuqtalardan chegaraviy egri chiziq bilan keishgunga qadar perpendikulyar o‘tkazamiz. Egri chiziq mos nuqtalarining ordinatalari quyidagicha bo‘ladi:

$$y_0 = f(x_0), y_1 = f(x_1), y_2 = f(x_2), ..., y_n = f(x_n)$$

perpendikulyarlarning $y = f(x)$ chiziq bilan kesishgan qo‘shni nuqtalarini vatarlar bilan birlashtiramiz va hosil qilingan har bir to‘g‘ri chiziqli trapetsiyalarning yuzini topamiz:

$$\frac{y_0 + y_1}{2}h, \frac{y_1 + y_2}{2}h, ..., \frac{y_n + y_{n-1}}{2}h$$

Barcha n ta trapetsiya yuzini qo‘shamiz:

$$S = h\left(\frac{y_0}{2} + y_1 + y_2 + ... + \frac{y_n}{2}\right)$$

bo‘linish qadami $h = \frac{(b - a)}{n}$ ekanligi va hosil bo‘lgan yig‘indi inobatga olinsa, egri chiziqli trapetsiyaning yuzini taqriban quyidagicha yozish mumkin:

$$\int_a^b f(x)dx \approx h\left(\frac{y_0}{2} + y_1 + y_2 + ... + \frac{y_n}{2}\right)$$

Bu trapetsiya formulasidir. Traptesiya formulasining o‘ng tomonidagi ifoda integral yig‘indisidir va $h \to 0$ da berilgan integralga intiladi. Biroq, fiksirlangan h da uning har biri berilgan integraldan $R_n(f)$ kattalikka farq qiladi.

Berilgan $\varepsilon > 0$ absolyut xatodan n parameter tanlanadi va shuningdek, h qadam $|R_n(f)k| < \varepsilon$ tengsizlikdan topiladi. $R_n(f)$ kattalik

$$R_n(f) = \frac{b-a}{12} f''(\xi)h^2, \xi \in [a,b]$$

tenglik orqali xarakterlanadi.

Misol. $\int_0^1 (x+1)dx$ integralni trapetsiyalar usulida (n = 10) taqribiy hisoblang.

Yechish.

1. [0, 1] kesmani h = 0, 1 qadam bilan 10 ta bo‘lakka bo‘lib olamiz;
2. Quyidagilarni hisoblaymiz:

$$x_0 = 0, x_1 = 0.1, ...x_{10} = 1.$$

3. Quyidagilarni hisoblaymiz:

$$y_0 = f(x_0) = 1, y_1 = f(x_1) = 1.1,$$

$$y_2 = f(x_2) = 1.2, ..., y_{10} = f(x_{10}) = 2$$

$$\int_0^1 (x+1)dx = h\frac{y_0 + y_n}{2} + y_1 + ... + y_{n-1} = 0.1 * 15 = 1.5.$$

$\int_a^b f(x)dx$ aniq integralni trapetsiya usuli yordamida hisoblash

Xulosa: Trapetsiya kvadratur formulasi aniq integrallarni taqribiy hisoblashning oddiy va samarali usullaridan biri boʻlib, funksiya grafigi ostidagi maydonni trapetsiyalar yuzlari yigʻindisi bilan almashtirishga asoslanadi. Faylda usulning geometrik maʼnosi, chiqarilishi va kompozit formulasining olinishi batafsil izohlangan boʻlib, bu jarayon chiziqli interpolatsiyaga tayanadi va segmentlar soni oshgani sari aniqlik ortishi taʼkidlanadi.

Berilgan misolda [0,1] oraliqda murakkab funksiyaning integrali n=10 uchun trapetsiya usuli bilan hisoblanib, qadamlar, funksiya qiymatlari jadvali va taxminiy natija keltirilgan boʻlib, bu usullar aniq va taxminiy yechimlarni berilgan aniqlik darajasida topishga imkon beradi.

Umuman olganda, trapetsiya kvadraturasi zamonaviy hisoblash texnikalarida, xususan muhandislik, fizika va kompyuter dasturlashda keng qoʻllaniladi va talabalarga nafaqat nazariyani, balki empirik maʼlumotlar va jadval funksiyalar bilan ishlash koʻnikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu usulni oʻzlashtirish kelajak mutaxassislariga sonli integrallash, optimallashtirish va ilmiy modellashtirish kabi murakkab muammolarni samarali yechish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xurramov Sh.R.. Oliy matematika. Toshkent-2018. 1-jild.
2. Gaziyev A., Isroilov M, YaxshiboyevM. “Matematik analizdan misol va masalalar” oʻquv qoʻllanmasi.
3. Neʼmatov A. Darajali qatorlar yordamida funksiya qiymatini taqribiy hisoblash //sambhram xabarnomasi. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 168-170.
4. Samarskiy A.A., Gulin A.V. Chislennyye metody. – Moskva: Nauka, 1989.

5. Verzhbitskiy V.M. Chislennyye metody – Moskva: Vysshaya shkola, 2001.
6. Tursunov A., Mirzayev T. Oliy matematika – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2010.
7. To‘rayev E., To‘xtayev Sh. Hisoblash matematikasi. – Toshkent: Universitet, 2006.
8. Ismoilov A.I., Ro‘zaliyev Sh.A. Sonli usullar: o‘quv qo‘llanma – Farg‘ona.:2025.

NEYRON TARMOQLARNING ARXITEKTURASI VA ISHLASH TEXNOLOGIYALARI

Ashirov SH.M.

QarDU talabasi, ashirovsherbek5@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy neyron tarmoqlari haqida umumiy tushuncha , sun'iy neryon tarmoqlari arxitektursi (qurilishi) va ishlash tamoyillari tahlil qilingan. Neyron tarmoqlarning tuzilishi, aktivatsiya funksiyalari, ishlash tamoyillari hamda turli arxitekturalar – Feedforward (Oldinga yo'naltirilgan neyron tarmoq), Recurrent(Takrorlanuvchi neyron tarmoq) turlari o'rganilgan. Shuningdek har bir har bir modelning afzalliklari va qo'llanilish sohalari misollar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar. Sun'iy intellekt,sun'iy neyron tarmoqlari, neyron tarmoqlar, aktivatsiya funksiyalari, Feedforward, Recurrent, Transformer,Klassifikatsiya,CNN (Konvolyutsion), RNN (Takrorlanuvchi), LSTM,Transformer, identifikatsiya va optimallashtirish.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnolaogiyalari jadal rivojlanmoqda va ularning markazida sun'iy neyron tarmoqlari (SNT) turadi. Neyron tarmoqlari inson miya faoliyatiga o'xshash tarzda o'rganish va qaror qabul qilish qobilyatiga ega bolgan matematik modeldir. Ular turli sohalarda – tasvrini aniqlash, tabiiy tilni qayta ishlash, prognozlash va boshqa sohalarda keng qo'llanilmoqda.

Klassifikatsiya va identifikatsiya xususiyati quyidagidan iborat ya'ni ma'lumotlar asosida turli toifalarga bolish.Bunga misol tariqasida vedio tasvirdagi obyektni aniqlash, uni shaxs yoki narsa ekanligini ko'rsatish. Neyron tarmoqlari haqida ma'lumot: Neyron – bu axborotni qabul qiluvchi, tahlil qiluvchi va uzatuvchi elementdir. Sun'iy neryon tarmoq tushunchsini birinchi bor tadqiqotchilar miyaning neyron tuzilishidan ilhomlangan modelini taklif qilishdi. Bu model 1940-yillarga borib taqaladi.Sun'iy neyron tarmoqlari ko'plab bosqichlarni bosib o'tdi.

Bu bosqichlar quyidagicha:

1. Boshlang'ich davr (1940-1960-yillar).Bu davrda sun'iy neryon tarmoqlari haqida dastlabki tushunchalar hosil bo'ldi. 1943-yilda Uorren Makkallok va Uolter Pitts tamonidan birinchi sun'iy neyron modeli ishlab chiqildi. [1]

2. Turg'unlik davri (1960-1980-yillar).Bu davrda modelning cheklovlari, kamchiliklari ko'rsatib berildi.Buning oqibatida sun'iy neryon tarmog'lariga bo'lgan qiziqish pasayishi kuzatildi.

3. Uyg'onish davri (1980-1990-yillar).Bu davrda ya'ni 1986-yilda Rumelhart, Hinton va Williams ishlab chiqqan backpropagation algoritmi tufayli ko‘p qatlamli neyron tarmoqlarni o‘qitish mumkin bo‘ldi, va bu zamonaviy sun'iy intellekt rivojining eng muhim bosqichlaridan biriga aylandi.

4. Katta rivojlanish bosqichi (2000–2010-yillar). 1998-yilda LeCun tomonidan konvolyutsion neyron tarmoqlari (CNN) ishlab chiqildi, bu tasvirni qayta ishlash sohasida katta yutuqlarga olib keldi. Rekurrent neyron tarmoqlari(RNN) rivojlantirilib, tabiiy tilni qayta ishlash va vaqtga bog‘liq jarayonlarni modellashtirish imkoniyatlari kengaydi.

5. Chuqur o‘rganish va sun'iy intellekt inqilobi 2010-yildan hozirgacha. GPU va katta ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalarining rivojlanishi neyron tarmoqlarni yanada samarali o‘qitish imkonini berdi. Endilikda biz sun'iy neryon tarmoqlari arxitektursi haqida so'z yuritamiz.Biz bu haqida so'z yurritishimizdan oldin sun'iy neyron tarmoqlarining arxitekturasi nima degan savolga javob topib olaylik.

1-jadval. Sun'iy neyron tarmoqlarining arxitekturasi.

Arxitektura	Tuzilishi	Kuchli tomonlari	Kamchiliklari	Asosiy qo‘llanilishi
Feedforward NN (ANN)	Kirish → Yashirin → Chiqish	Oddiy model, tez o‘rganadi	Murakkab tuzilmalarni o‘rganolmaydi	Oddiy klassifikatsiya, regressiya
CNN (Konvolyutsion)	Konvolyutsiya + Pooling qatlamlari	Fazoviy xususiyatlarni samarali o‘rganadi	Yuqori hisoblash talab qiladi	Tasvirni qayta ishlash, obyekt aniqlash
RNN (Takrorlanuvchi)	Qaytuvchi bog‘lanishli qator qatlamlar	Vaqt ketma-ketligini eslab qoladi	Uzoq ketma-ketliklarda gradient muammosi	Nutq, matn, vaqt qatorlari
LSTM	RNN asosida xotira shkalasi bilan	Uzoq qatorlarni yaxshiroq o‘rganadi	Hisoblash yuk yuqori	Matn tahlili, tarjima
Transformer	Attention mexanizmi asosida	Parallel o‘rganish, global kontekst	Ko‘p resurs talab qiladi	NLP, tarjima, til modellari

Sun’iy neyron tarmog’ining arxitekturasi deganda tarmoqni qurish yoki tuzilish so’zlariga etibor qaratishimiz kerak. Sun’iy neyron tarmoqlari 3 ta asosiy qatlamalardan iborat.

2-Jadval. Sun’iy neyron tarmoqlarining asosiy qatlamalari

Qatlam nomi	Vazifasi	Xususiyatlari
Kirish qatlam (Input Layer)	Ma’lumotlarni qabul qiladi	Rasm, matn, sonli qiymatlar; har bir neyron bitta belgi (feature)ni ifodalaydi
Yashirin qatlam (Hidden Layer)	Ma’lumotni qayta ishlaydi	Bir yoki bir nechta bo‘lishi mumkin; murakkab bog‘lanishlarni o‘rganadi
Chiqish qatlam (Output Layer)	Natijani hosil qiladi	Klassifikatsiya, regressiya yoki bashorat natijasi

1.Kirish qatlam (Input layer) quyidagicha ishlaydi: Ma’lumotni qabul qiladi(masalan so’zlar, sonlar, rasm). Har bir kirish elimenti bu neyron hisoblanadi.

2.Yashirin qatlamalar (Hedden layer) quyidagicha ishlaydi: Ma’lumotni qayta ishlaydi , bir yoki bir nechta qatlamalar bolishi mumkin va har bir qatlamda o’nlab yoki yuzlab neyronlar bo’lishi mumkin.

3.Chiqish qatlami (Output layer) esa natijani beradi. Feedforward Neural Network (oldinga yo‘naltirilgan neyron tarmoq)

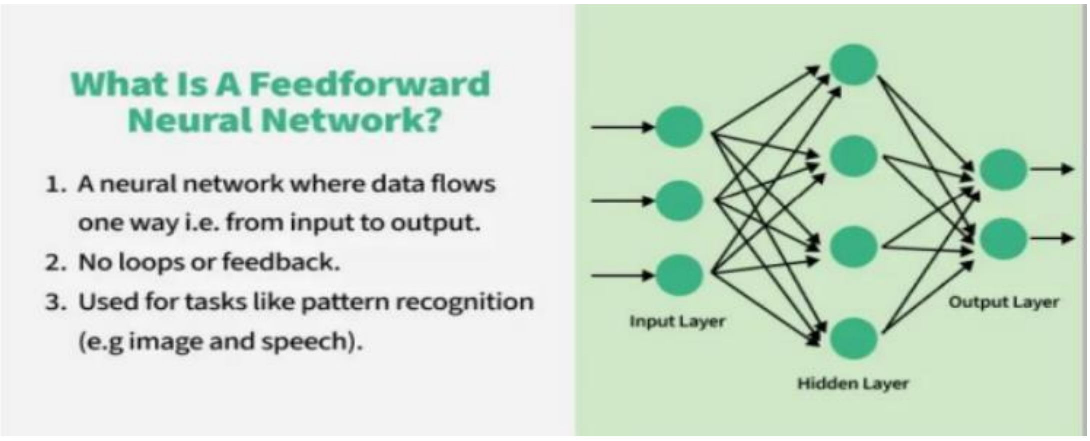

1-rasm. Neyron tarmoq.

Bu shunday neyron tarmoqki, unda ma’lumotlar faqat bitta yo‘nalishda oqadi, ya’ni kirish qatlamidan chiqish qatlamigacha. (A neural network where data flows one way i.e. from input to output)

Hech qanday aylana (loop) yoki orqaga aloqa (feedback) yo‘q. (No loops or feedback). Bunday tarmoqlar odatda namunalarni tanish (masalan, rasm yoki nutqni aniqlash) kabi vazifalarda ishlatiladi. (Used for tasks like pattern recognition (e.g. image and speech).Recurrent mechanism (Takrorlanuvchi mexanizm) Oldinga yo‘naltirilgan tarmoqlarda (masalan, oddiy neyron tarmoqlar va CNNlarda) ma’lumot faqat bitta yo‘nalishda -kirish qatlamidan chiqish qatlamiga qarab harakatlanadi.

Takrorlanuvchi neyron tarmoqlarda esa, takrorlanuvchi arxitektura ma’lumotning qaytib kirish qatlamiga yo‘nalishiga imkon beradi. Bu shuni anglatadiki, ma’lumot faqat oldinga harakatlanish bilan cheklanmaydi. Aniqrog‘i, RNNning yashirin qatlamida, avvalgi vaqt nuqtasidagi chiqish natijasi joriy vaqt nuqtasidagi kirish ma’lumotining bir qismiga aylanadi.Quyidagi diagramma RNNda ma’lumot qanday oqishini (harakatlanishini) umumiy tarzda ko‘rsatadi.

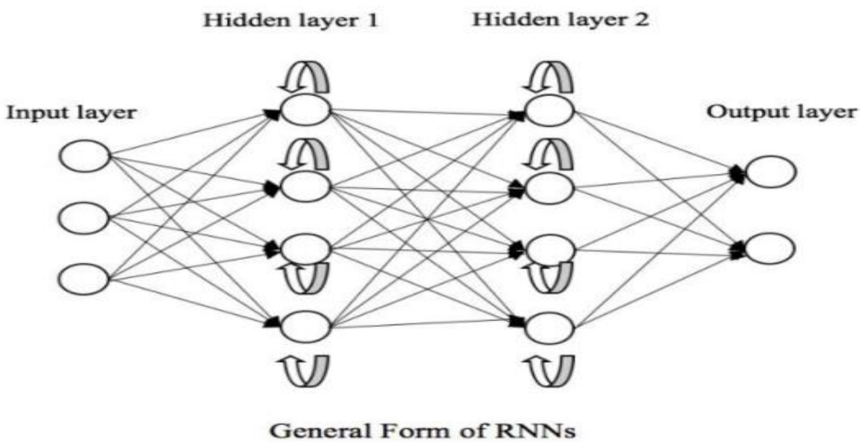

2-rasm. Sun`iy nayron.

Sun’iy neyron tarmoqlari bugungi kunda barcha sohalarga kirib bormoqda. Xususan bunga misol tariqasida biz iqtisodiyot, tibbiyot, muhandislik va.h. Sun’iy neryon tarmoqlari inson ko’zi bilan ko’rishi, idrok etishi mumkin bolmagan narsalarni biz tushunishimiz uchun osonlashtirishga imkon yaratadi.Maqolada shuni ko’rish mumkinki, sun’iy neyron tarmoqlari klassifikatsiya, identifikatsiya, rasmni qayta ishlash , inson ko’zi sezishi mumkin bo’lmagan vedio tasvirlarni tahrirlab chiqa olishi (va boshqalar) vazifalarni yaxshigina bajara oladi. Xulosa qilib aytadigan bolsak, sun’iy neyron tarmoqlari 3 ta asosiy qatlamdan iborat va har bir qatlam o’z vazifasini bajargandagina to’g’ri ishlaydi . Ushbu maqoladan quyidagilarni ko’rish mumkin.

Sun'iy neyron tarmoqlari har bir sohaga jadal kirib bormoqda, bizni imkoniyatlarimizni yanada kengaytirmoqda va boshqalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jentzen A., Kuckuck B., von Wurstemberger P. Mathematical Introduction to Deep Learning: Methods, Implementations, and Theory. — arxiv: 2310.20360, 2023.

2. Daminova B. E. et al. Sun'iy intellekt sohasida qo'llanadigan zamonaviy python kutubxonalari //Экономика и социум. – 2025. – №. 4-2 (131). – С. 205-209.

3. Daminova B. E. et al. Elektron hukumat va elektron raqamli imzoning qo'llanilishi //Экономика и социум. – 2025. – №. 4-2 (131). – С. 216-220.

4. Daminova B.E., Omonov J.M., Norqo'Chqorov Y.Y. Nutqni tanish tizimini chuqur neyron tarmoqlari yordamida yaratish bosqichlari // Экономика и социум. – 2025. – №. 4-2 (131). – С. 221-227.

5. Daminova B.E.etal. Robototexnika va avtomatlashtirishning ahamiyati // Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 208-211.

6. Daminova B. E. et al. Tyuring testi: Sun'iy intellektni baholash mezoni //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 216-220.

7. Daminova B. E. et al. Sun'iy neyron tarmoqlarining nazariy asoslari va amaliy ilovalarida ishlash usullari //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 226-230.

8. Esanovna D. B. et al. Opportunities for the development of digital information using artificial intelligence // Modern education and development. – 2026. – Т. 43. – №. 2. – С. 3-11.

9. Daminova B. E. et al. Sun'iy intellektning kasblarga tahdidi yoki yordamchiligi //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 231-234.

10. Daminova B. E. et al. Sun'iy intellekt, kiberxavfsizlik va axborot texnologiyalari: nazariya, amaliyot va xxi asr chaqiriqlari //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 205-207.

11. Daminova B. E. et al. Sun'iy intellektning rivojlanish tendensiyasi //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 221-225.

12. Esanovna D. B., Zarif o'g'li K. F. Methods of solving optimal solutions of mathematical problems with artificial intelligence methods //Modern education and development. – 2025. – T. 26. – №. 6. – C. 305-319.

13. Daminova B. E. Monitoring methods based on multilevel educational processes data //Экономика и социум. – 2025. – №. 2-1 (129). – C. 140-142.

14. Esanovna D. B., Zarif o'g'li K. F. Advantages and achievements of artificial intelligence in economic and social areas //Modern education and development. – 2025. – T. 26. – №. 6. – C. 299-304.

15. Raximov N. et al. As a mechanism that achieves the goal of decision management //2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT). – IEEE, 2021. – C. 1-4.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN DIGITAL SECURITY AND CYBERSECURITY

Daminova B.E.,Xurramova E.J.

KarS.U Associate professor of the Department barnod@mail.ru,

Koson tuman 2-son kasb-hunar maktabi o'quvchisi,

***ezozaxonxurramova0@gmail.com*,**

*Annotatsiya***.** *Ushbu maqolada raqamli infratuzilmaning jadal kengayishi kiberxavfsizlikning xavf-xatarlari va zaifliklarini sezilarli darajada oshganligi, an'anaviy xavfsizlik mexanizmlari endi murakkab raqamli muhitni murakkab kiber tahdidlardan himoya qilish usullari keltirilgan bo'lib, ularni sun'iy intellekt (AI) yordamida raqamli xavfsizlik va kiberxavfsizlikda transformatsion texnologiya sifatida paydo bo'lishi, tahdidlarni aqlli aniqlashi, avtomatlashtirilgan javob berishi va xavflarni bashoratli boshqarish imkonini berishi haqida fikr yuritilgan bo'lib, raqamli xavfsizlik tizimlarini takomillashtirishda sun'iy intellektning o'rni har tomonlama tahlil qilingan.*

Kalit so`zlar. Tadqiqot AI modellari, mashinani o'rganish algoritmlari, chuqur o'rganish yondashuvlari, zararli dasturlar.

The study explores AI models machine learning algorithms, deep learning approaches, and their input detection, and the use of malware.

Digital security and cybersecurity have become critical concerns in the era of digital transformation. Governments, enterprises, and individuals increasingly rely on digital systems, cloud platforms, and interconnected networks. This dependency has led to a surge in cyberattacks, including ransomware, phishing, distributed denial-of-service attacks, and data breaches. Artificial intelligence offers intelligent, adaptive, and scalable solutions for addressing modern cybersecurity challenges.

Digital security refers to the protection of digital data, systems, and networks from unauthorized access, manipulation, or destruction. Cybersecurity is a broader concept encompassing technologies, processes, and practices designed to defend digital environments against cyber threats. Effective cybersecurity ensures confidentiality, integrity, and availability of information.

Artificial intelligence enhances cybersecurity by enabling systems to analyze vast volumes of data, recognize anomalies, and respond to threats in real time. AI-based systems learn from historical attack patterns and continuously adapt to emerging threats, significantly improving detection accuracy and response speed.

Table 1. AI technologies used in cybersecurity.

AI Technology	Function	Cybersecurity Application
Machine Learning	Pattern learning	Intrusion detection
Deep Learning	Complex pattern recognition	Malware detection
Neural Networks	Behavior analysis	Anomaly detection
Natural Language Processing	Text analysis	Phishing detection

AI-driven threat detection systems monitor network traffic, user behavior, and system logs to identify malicious activities. Unlike traditional signature-based systems, AI models detect zero-day attacks and unknown threats using anomaly detection techniques.

Artificial intelligence significantly improves malware detection by analyzing file behavior rather than relying solely on known signatures. Deep learning models classify malicious software with high accuracy, reducing false positives and enabling faster response times.

Table 2. Comparison of traditional and ai-based security systems

Criteria	Traditional Systems	AI-Based Systems
Detection Method	Rule-based	Learning-based
Adaptability	Low	High
Zero-day Attack Detection	Limited	Effective
Response Time	Slow	Real-time

AI is widely used in detecting financial fraud, identity theft, and unauthorized access. Machine learning algorithms analyze user behavior patterns to identify suspicious activities and prevent fraudulent transactions.

Despite its effectiveness, AI in cybersecurity raises ethical and legal concerns, including data privacy, algorithmic bias, lack of transparency, and accountability in automated decision-making. Addressing these issues requires regulatory frameworks and explainable AI models.

Future research focuses on explainable AI, autonomous cyber defense systems, quantum-resistant security algorithms, and collaborative AI models that share threat intelligence across platforms.

Artificial intelligence has become an indispensable tool in digital security and cybersecurity. Its ability to detect threats, analyze complex data, and automate defense mechanisms significantly enhances cyber resilience. Continued research and responsible implementation will ensure secure and trustworthy digital environments.

References

1. Esanovna D. B. THE ROLE OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2025. – Т. 52. – №. 1. – С. 54-60.

2. Daminova B. E. MONITORING METHODS BASED ON MULTILEVEL EDUCATIONAL PROCESSES DATA //Экономика и социум. – 2025. – №. 2-1 (129). – С. 140-142.

3. Daminova R. MODERN REQUIREMENTS FOR ORGANIZING THE PROCESS OF TRAINING AS A MEANS OF DEVELOPMENT AND FORMATION OF PERSONALITY //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. B10. – С. 143-145.

4. Daminova B. Organizational and economic mechanisms and conceptual directions of tourism development in the region //Innovation Science and Technology. – 2025. – Т. 1. – №. 7.

5. Yuldashev S. et al. A development of AI AI-connected system with adaptive assessments method for evaluation methods in education field //2024 4th International Conference on Advance Computing and Innovative Technologies in Engineering (ICACITE). – IEEE, 2024. – С. 826-830.

6. Esanovna D. B., Zarif o'g'li K. F. ADVANTAGES AND ACHIEVEMENTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ECONOMIC AND SOCIAL AREAS //Modern education and development. – 2025. – T. 26. – №. 6. – C. 299-304.

7. Daminova B. E. et al. SUN'IY INTELLEKTNING KASBLARGA TAHDIDI YOKI YORDAMCHILIGI //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 231-234.

8. Daminova B. E. et al. SUN'IY INTELLEKT, KIBERXAVFSIZLIK VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI: NAZARIYA, AMALIYOT VA XXI ASR CHAQIRIQLARI //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 205-207.

9. Daminova B. E. et al. SUN'IY INTELLEKTNING RIVOJLANISH TENDENSIYASI //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 221-225.

10. Russell, S. J., & Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th Edition). Pearson. 2020.

11. Lidwell, W., Holden, K., & Butler, J. Universal Principles of Design. Rockport Publishers. 2010.

ANALYSIS OF STATISTICAL HYPOTHESES AND PEDAGOGICAL EXPERIMENTS.

Jamolov A.H.

University of Information Technology and management

Annotation. This article highlights the role of statistical hypotheses in pedagogical research, the stages of their formation and verification, and the issues of scientific analysis of pedagogical experimental work. This article highlights the role of statistical hypotheses in pedagogical research, the stages of their formation and verification, and the issues of scientific analysis of pedagogical experimental work. In the course of the research, the methods of using null and alternative hypotheses, parametric and nonparametric statistical criteria are analyzed. The scientific and practical significance of determining the effectiveness of teaching through mathematical and statistical processing of the results of pedagogical experiments is also substantiated. The article extensively highlights the importance of statistical approaches in modern pedagogical research, their role in ensuring reliability and reliability.

Keywords. The article extensively highlights the importance of statistical approaches in modern pedagogical research, their role in ensuring reliability and reliability.

In the modern educational system, the organization of pedagogical processes on a scientific basis and the assessment of their effectiveness are one of the important tasks. Of particular importance in this process is the statistical analysis of pedagogical experiments and their results.n the modern educational system, the organization of pedagogical processes on a scientific basis and the assessment of their effectiveness are one of the important tasks. Of particular importance in this process is the statistical analysis of pedagogical experiments and their results. Statistical hypotheses serve to ensure the scientific reliability of pedagogical research and make it possible to prove that the results of the experiment are not random, but legitimate.

Through the use of statistical methods in pedagogical research, the effectiveness of teaching methods, educational technologies and methodological approaches is determined. Therefore, the analysis of statistical hypotheses and pedagogical experiments is one of the pressing scientific problems today.

Educational systems worldwide increasingly rely on evidence-based approaches to improve teaching and learning outcomes. Pedagogical research aims to determine which instructional methods, technologies, and strategies are most effective. Statistical hypotheses provide a scientific foundation for testing assumptions and validating experimental findings. Without statistical analysis, pedagogical conclusions may remain subjective and unreliable. This chapter highlights the relevance of statistics in educational research and defines the scope of the study.

A statistical hypothesis is a statement about a population parameter that can be tested using sample data. In pedagogy, hypotheses often relate to differences in academic achievement, motivation, or skill development. The formulation of hypotheses requires a clear research problem, objectives, and variables. Well-defined hypotheses guide the selection of research methods and statistical tools.

The null hypothesis (H_0) assumes that no statistically significant difference exists between groups or variables. The alternative hypothesis (H_1) suggests the presence of a significant effect or difference. In educational research, rejecting the null hypothesis often indicates the effectiveness of a new teaching method.

Pedagogical experiments are controlled studies conducted to examine educational phenomena. They involve systematic manipulation of independent variables and observation of dependent variables. Experimental and control groups are commonly used to ensure objectivity and comparability of results.

Pedagogical experiments can be classified as diagnostic, formative, and control experiments. Diagnostic experiments assess initial learning levels, formative experiments introduce innovations, and control experiments evaluate long-term effectiveness.

Data collection is a critical stage of pedagogical research. Common tools include tests, questionnaires, observations, and interviews. The quality of collected data directly affects the accuracy of statistical analysis.

Descriptive statistics summarize and organize data using measures such as mean, median, mode, variance, and standard deviation. These indicators provide an overview of students' performance and learning dynamics.

Inferential statistics allow researchers to generalize findings from a sample to a population. Hypothesis testing involves selecting a significance level, calculating test statistics, and making decisions based on p-values.

Parametric tests assume normal data distribution and homogeneity of variance. Common tests include the Student's t-test, ANOVA, and Pearson correlation. These tests are widely used in large-scale educational studies.

Non-parametric tests are used when data do not meet parametric assumptions. They are suitable for small samples and ordinal data. Examples include the Mann–Whitney U test, Wilcoxon test, and Chi-square test.

The table below illustrates a comparison of learning outcomes between experimental and control groups.

Statistical results must be interpreted carefully to ensure pedagogical relevance. Statistical significance does not always imply educational significance. Researchers should consider effect size and practical implications.

Reliability refers to the consistency of measurement results, while validity indicates whether an instrument measures what it intends to measure. Statistical analysis supports both reliability and validity in educational studies.

Educational research must adhere to ethical standards, including informed consent, confidentiality, and fairness. Statistical transparency enhances research ethics.

The findings of statistically grounded pedagogical experiments inform curriculum design, teacher training, and educational policy. Evidence-based decision-making improves teaching quality.

Group	Sample Size	Mean Score	Standard Deviation
Experimental Group	45	84.6	5.8
Control Group	45	76.2	6.9

Statistical hypotheses and pedagogical experiments are fundamental to scientific educational research. The integration of statistical analysis ensures objectivity, reliability, and validity. Educators and researchers should develop strong statistical competencies to enhance the quality of pedagogical innovations.

References:

1. Daminova B. E., Boboyorov B. E. QASHQADARYO YOSHLARINI VA ILM-FAN SOHASIDAGI MUTAXASSISLARNI AXBOROT TEXNOLOGIYALARIGA JALB QILISH //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 188-191.

2. Yuldashev S. et al. A development of AI AI-connected system with adaptive assessments method for evaluation methods in education field //2024 4th International Conference on Advance Computing and Innovative Technologies in Engineering (ICACITE). – IEEE, 2024. – С. 826-830.

3. Esanovna D. B., Zarif o'g'li K. F. РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ МАТЕМАТИКИ //Modern education and development. – 2025. – Т. 26. – №. 6. – С. 293-298.

4. Esanovna D. B. ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISMS AND CONCEPTUAL DIRECTIONS OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE REGION //INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036. – 2025. – Т. 14. – №. 11. – С. 91-94.

5. Daminova B. E. MONITORING METHODS BASED ON MULTILEVEL EDUCATIONAL PROCESSES DATA //Экономика и социум. – 2025. – №. 2-1 (129). – С. 140-142.

6. Esanovna D. B., Zarif o'g'li K. F. METHODS OF SOLVING OPTIMAL SOLUTIONS OF MATHEMATICAL PROBLEMS WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE METHODS //Modern education and development. – 2025. – Т. 26. – №. 6. – С. 305-319.

7. Esanovna D. B., Zarif o'g'li K. F. ADVANTAGES AND ACHIEVEMENTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ECONOMIC AND SOCIAL AREAS //Modern education and development. – 2025. – Т. 26. – №. 6. – С. 299-304.

8. Daminova B. E., Oripova M. O. METHODS OF USING MODERN METHODS BY TEACHERS OF MATHEMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE CLASSROOM //Экономика и социум. – 2024. – №. 2-1 (117). – С. 256-261.

9. Daminova B. E. GAUSS AND ITERATION METHODS FOR SOLVING A SYSTEM OF LINEAR ALGEBRAIC EQUATIONS //Экономика и социум. – 2024. – №. 2-1 (117). – С. 235-239.

10. Daminova R. MODERN REQUIREMENTS FOR ORGANIZING THE PROCESS OF TRAINING AS A MEANS OF DEVELOPMENT AND FORMATION OF PERSONALITY //Science and innovation. – 2023. – Т. 2. – №. B10. – С. 143-145.

11. Pant R. et al. Study of produced harmonics in DFIG powered by wind turbines over linear and nonlinear loads //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 563. – С. 01006.

12. Daminova B. Organizational and economic mechanisms and conceptual directions of tourism development in the region //Innovation Science and Technology. – 2025. – Т. 1. – №. 7.

13. Esanovna D. B. THE ROLE OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2025. – Т. 52. – №. 1. – С. 54-60.

14. Daminova B. E. et al. SUN’IY INTELLEKT, KIBERXAVFSIZLIK VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI: NAZARIYA, AMALIYOT VA XXI ASR CHAQIRIQLARI //Экономика и социум. – 2025. – №. 5-1 (132). – С. 205-207.

PIYODALAR HARAKATINI AGENTLI MODELLASHTIRISH ASOSIDA DO'KONDA XARIDORLAR OQIMINI TAHLIL QILISH

Nishonova D.B.

FarDU magistranti, nishonovfarkhod@gmail.com.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish do'konida xaridorlar harakatini agentli modellashtirish asosida tadqiq qilish masalasi ko'rib chiqiladi. Model AnyLogic muhitida qurilib, xaridorlar oqimining paydo bo'lishi, harakat yo'nalishi, xizmat ko'rsatish jarayoni hamda tizimdagi tiqilinch zonalar tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida kassalar soni va joylashuvi tizim samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan.

Kalit so'zlar. Agentli modellashtirish, piyodalar harakati, AnyLogic, Poisson jarayoni, navbat nazariyasi, M/M/s modeli, xizmat ko'rsatish tizimi, simulyatsiya modeli, zichlik xaritasi, supermarket logistikasi, stoxastik jarayonlar, optimallashtirish.

Kirish. Zamonaviy savdo tizimlarida xaridorlar harakati, navbatlarning hosil bo'lishi va xizmat ko'rsatish jarayonlari tizim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. O'z-o'ziga xizmat ko'rsatish do'konlarida xaridorlarning harakati stoxastik xarakterga ega bo'lib, ularni analitik usullar yordamida to'liq tavsiflash qiyin.

Piyodalar harakatini modellashtirish transport tizimlari, savdo markazlari va ommaviy xizmat ko'rsatish obyektlarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy kuch modeli asosida piyodalar dinamikasini tavsiflash usuli birinchi marta Helbing va Molnar tomonidan taklif etilgan [1].

Diskret-hodisaviy modellashtirish va simulyatsiya nazariyasining asosiy tamoyillari Banks va boshqalar [2], hamda Law [3] tomonidan keng yoritilgan.

Navbat nazariyasining klassik M/M/s modeli xizmat ko'rsatish tizimlarini tahlil qilishda keng qo'llaniladi [5].

Agentli modellashtirish insoniy tizimlarni o'rganishda samarali yondashuv sifatida qaraladi [9].

Piyodalar oqimini fazoviy modellashtirish va marshrut tanlash masalalari Hoogendoorn va Bovy tomonidan tadqiq qilingan [6].

Mazkur tadqiqotda model AnyLogic dasturiy muhiti asosida qurildi [4].

Shu sababli maqolada xaridorlar harakatini agentli modellashtirish asosida o‘rganish masalasi qo‘yiladi. Model AnyLogic dasturiy muhiti yordamida qurilib, quyidagi jarayonlar tadqiq etiladi:

Piyodalar harakatini modellashtirish transport tizimlari, savdo markazlari va ommaviy xizmat ko‘rsatish tizimlarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa supermarketlarda xaridorlar oqimi, navbatlar va xizmat ko‘rsatish tezligi tizim samaradorligini belgilaydi.

Agentli modellashtirish yondashuvi har bir xaridorni alohida agent sifatida ko‘rib, ularning individual harakat qonuniyatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Masalaning qo‘yilishi. O‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish do‘konida xaridorlarning harakati va ularga xizmat ko‘rsatish jarayonini modellashtirish.

Do‘kon bir nechta bo‘limlardan iborat. Do‘konda bitta kirish mavjud va u chiqish vazifasini ham bajaradi. Xaridorlar do‘kondan chiqishda beshta kassada hisob-kitob qilishadi.

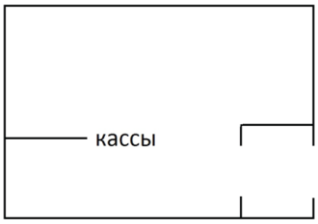

Yechish.

1-bosqich. Model fazosini belgilash

1-qadam. Model yaratish. Yangi model yarating, model vaqt birliklarini tanlang va unga nom beramiz.

Istalgan grafik muharrirda do‘kon rejasini chizib olamiz.

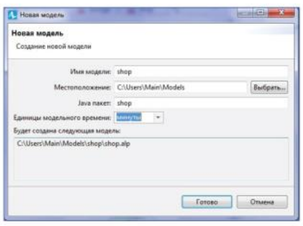

2-qadam. Do‘kon rejasini modelga joylashtirish. “Presentation” (Taqdimot) yorlig‘iga o‘ting va “Image” (Rasm) asbobini sudrab olib keling. Ochilgan oynada do‘kon rejasining faylini tanlaymiz.

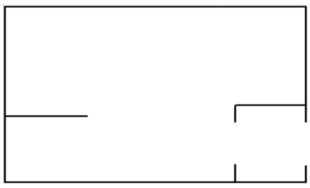

3-qadam. Modelda do‘kon devorlarini yaratish. Piyodalar modellarini yaratishda maxsus Piyodalar kutubxonasi ishlatiladi. Unda ikki bo‘lim bor:

- ✓ Fazoni belgilash
- ✓ Bloklar

Modelni yaratish fazoni belgilashdan boshlanadi.

“Fazoni belgilash” bo‘limidan Devor asbobini tanlab, do‘kon tashqi devorlarini chizamiz.

Ichki devorlarni yaratish uchun To‘rtburchak devor asbobini tanlang va ichki devorlarni chizamiz.

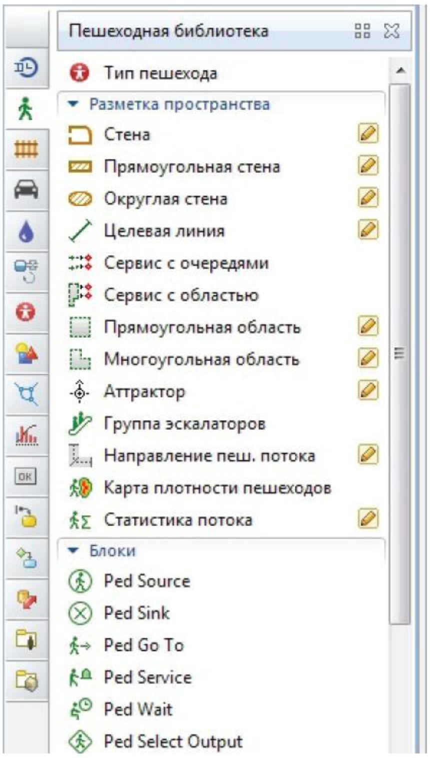

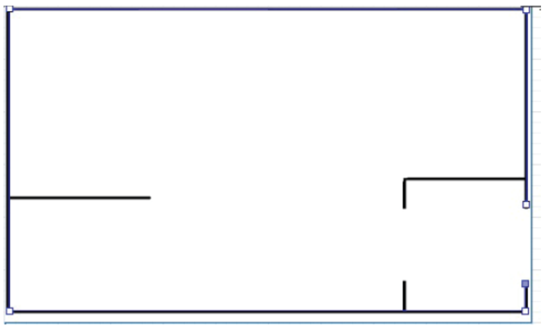

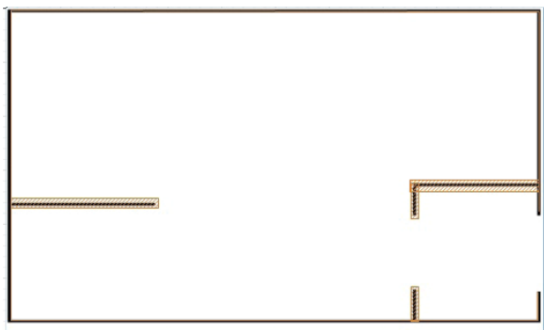

4-qadam. Xaridorlar kirish chizig‘ini modellashtirish. Piyodalar modelida odamlar qayerda paydo bo‘lishini ko‘rsatish zarur.

Buning uchun Maqsad chizig‘i (Target Line) asbobi ishlatiladi.

Ushbu asbobni tanlab, do‘kon kirish joyida kirish chizig‘ini chizing. Uning nomini *EnterLine* deb belgilaymiz.

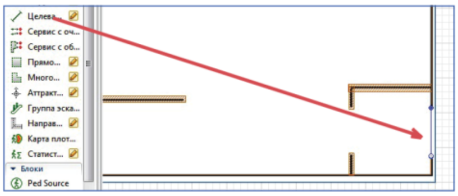

5-qadam. Do‘kon bo‘limlarini modellashtirish. Do‘kon bo‘limlarini modellashtirish uchun To‘rtburchak hudud asbobi ishlatiladi.

Bu hududda avtomatik ravishda attraktorlar yaratiladi.

Attraktorlar — bu piyodalarni o‘ziga tortadigan maxsus elementlar bo‘lib, ular harakatni boshqarish imkonini beradi.

Har bir bo‘lim uchun alohida hudud yarating va attraktorlarni tovarlar joylashgan joylarga qo‘yamiz.

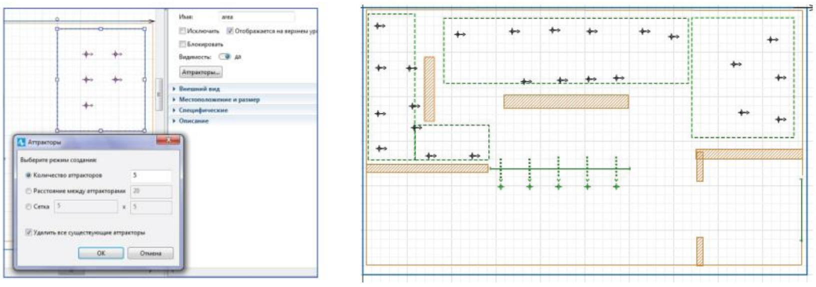

6-qadam. Kassalar joylashuvini modellashtirish. Buning uchun Navbatli servis asbobi ishlatiladi.

- ✓ Kassalar soni: 5
- ✓ Har bir kassa uchun alohida navbat bo‘ladi
- ✓ “Eng yaqin navbat” varianti tanlanadi

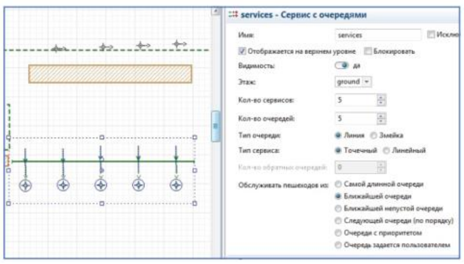

2-bosqich. Model mantiqini yaratish

1-qadam. Xaridorlarning paydo bo'lishini modellashtirish. Buning uchun PedSource bloki ishlatiladi.

- Intensivlik: soatiga 500 kishi
- Paydo bo'lish joyi: EnterLine

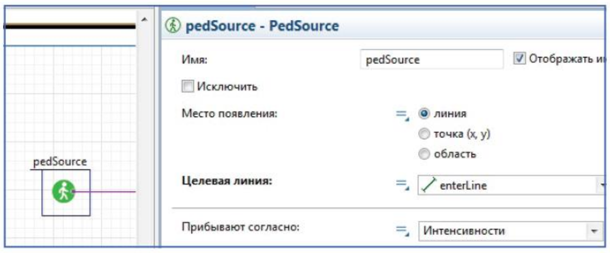

2-qadam. Xaridorlarning harakatini modellashtirish. Xaridorlar do'konning 4 ta bo'limidan istalganiga deyarli teng ehtimollik bilan yo'nalishi mumkin. Ushbu harakatni amalga oshirish uchun xaridorlar do'konga kirgandan so'ng ularning oqimi 4 ta alohida oqimga ajratiladi.

Piyodalar oqimini taqsimlash PedSelectOutput bloki yordamida bajariladi.

Ushbu blokni modelga joylashtiring va uning kirish qismini PedSource blokining chiqish qismiga ulaymiz.

Blok xususiyatlarida oqimni taqsimlash ehtimollari birlik ulushlarda (0 dan 1 gacha bo'lgan qiymatlarda) belgilaymiz.

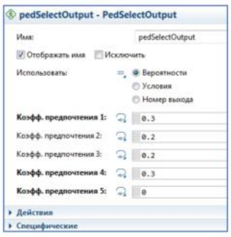

Modelda piyodalar (xaridorlar) harakati PedGoTo bloki yordamida aniqlanadi.

Buning uchun ishchi maydonga 4 ta PedGoTo blokini joylashtiring va ularning kirish qismlarini PedSelectOutput blokining mos chiqishlariga ulaymiz.

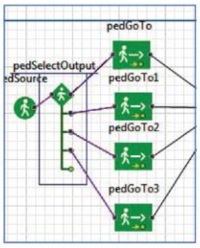

Har bir PedGoTo bloki xaridorlarni tegishli bo‘lim hududiga yoki attraktor nuqtasiga yo‘naltiradi. Shu tariqa oqim 4 yo‘nalish bo‘yicha mustaqil ravishda boshqariladi.

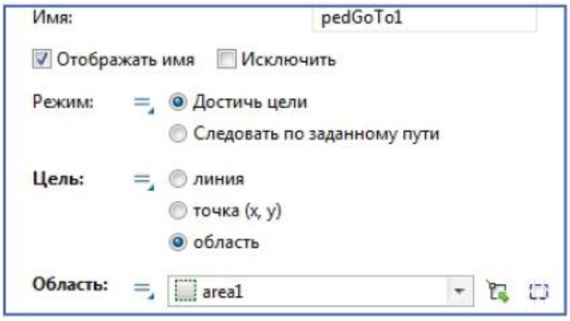

Bunday yondashuv faqat ma’lum bir bo‘limga aniq maqsad bilan boradigan, ya’ni qat’iy yo‘naltirilgan xaridorlar xatti-harakatini modellashtiradi.

Amalda esa xaridorlar odatda do‘konning bir nechta yoki barcha bo‘limlarini ketma-ket ko‘zdan kechiradi.

Shu sababli modelni real sharoitga yaqinlashtirish uchun birinchi pedGoTo blokining chiqishini ikkinchi pedGoTo blokining kirishiga ulang va shu tartibda keyingi bloklarga davom ettiring.

Natijada xaridorlar bo‘limlar bo‘ylab ketma-ket harakat qiladi. Oxirgi ko‘rinish quyidagi rasmda keltirilgandek bo‘lishi kerak.

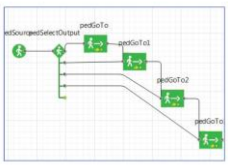

3-qadam. Xaridorlarning harakat yo‘nalishi. Harakatni pedGoTo bloki belgilaydi.

4 ta blok qo‘yiladi va har biri o‘z bo‘limiga yo‘naltiriladi.

Real hayotga yaqin model uchun xaridorlar bo‘limlarni ketma-ket aylanib chiqadi.

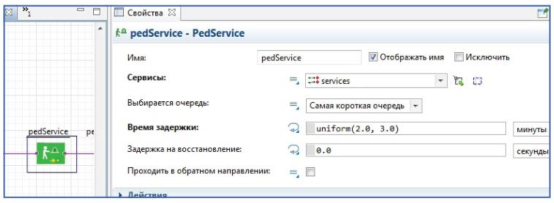

4-qadam. Xaridorlarga xizmat ko'rsatish. Buning uchun PedService bloki ishlatiladi.

- Eng qisqa navbat tanlanadi
- Xizmat vaqti: 2–3 minut (tasodifiy)

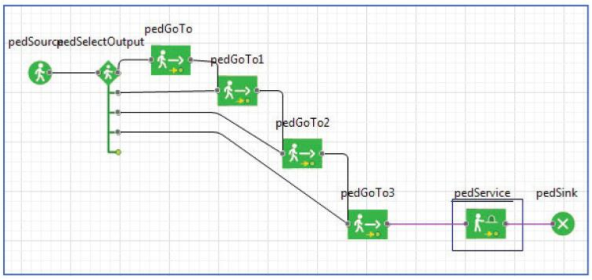

5-qadam. Modelning ishlash qobiliyatini tekshirish. Modelni ishga tushiring va piyodalar (xaridorlar) harakatini kuzatamiz.

Simulyatsiya jarayonida piyodalar grafik oynada nuqtalar ko'rinishida tasvirlanadi. Ushbu bosqichda quyidagilar tekshiriladi:

- xaridorlarning kirish nuqtasida paydo bo'lishi;
- bo'limlar bo'ylab ketma-ket harakati;
- kassalar tomon yo'nalishi;
- navbatlarning shakllanishi;
- tizimdan chiqishi.

Agar agentlar to'g'ri harakat qilsa va oqim uzluksiz davom etsa, model mantiqiy jihatdan to'g'ri ishlayotgan hisoblanadi.

3-bosqich. Model animatsiyasi.

1.1-qadam. Xaridor agentini yaratish. Piyodalarni oddiy nuqtalar ko'rinishida emas, balki yanada axborotli va realistik animatsiya shaklida tasvirlash uchun modelda yangi agent — Xaridor (Customer) yaratiladi.

Buning uchun “Piyoda turi” (Pedestrian Type) blokini modelning ishchi maydoniga sudrab olib keling. Shundan so‘ng yangi piyoda turini yaratish ustasi (Wizard) ishga tushadi.

Ustaning birinchi bosqichida yangi tur nomini Customer deb kiritAMIZ:

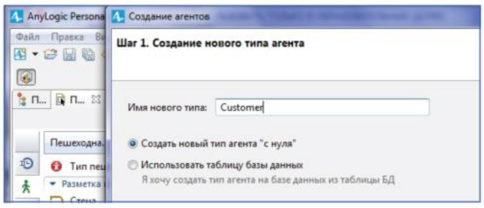

Piyodalar modellashtirishini boshlaymiz. Do‘kon modelini tuzamiz.

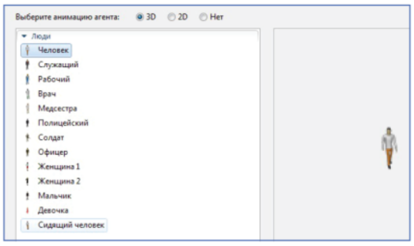

1.2-qadam. Yangi agent turini yaratish. Yangi piyoda turini yaratish ustasining birinchi bosqichida yangi tur nomini kiritamiz: Customer (Xaridor)

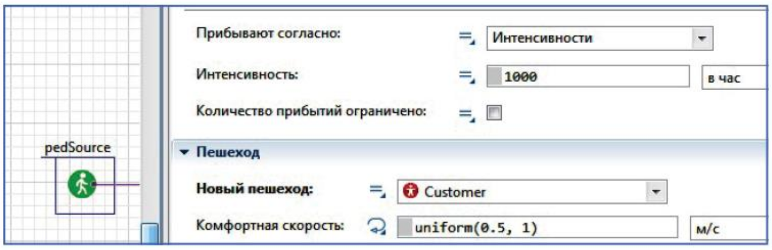

3-qadam. Agent animatsiyasini tanlash. Ustaning ikkinchi bosqichida Xaridor agenti animatsiyasini tanlaymiz(3D yoki 2D ko‘rinish).

4-qadam. Xaridor agentini modelga bog‘lash. pedSource obyektining xususiyatlariga o‘ting va chiqishdagi agent turini *Customer* deb belgilaymiz.

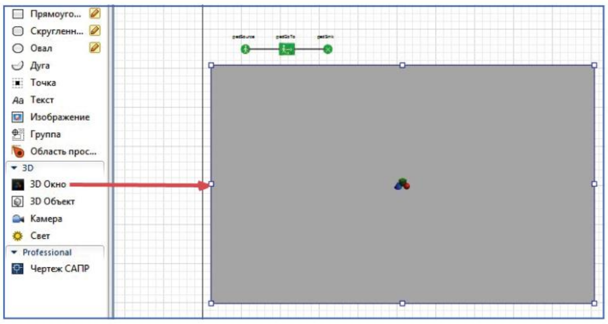

5-qadam. Modelda 3D ko'rish oynasini yaratish. “Presentation” yorlig‘iga o‘ting va 3D Window obyektini modelning bo‘sh joyiga joylashtiring.

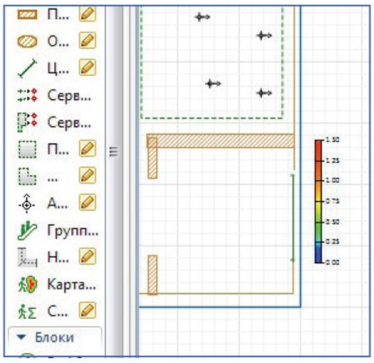

6-qadam. Statistik ma’lumotlarni yig‘ishni qo‘shish. Xaridorlar oqimi intensivligi va odamlar to‘planadigan joylarni ko‘rsatish uchun *Piyodalar* zichligi xaritasi (Density Map) asbobidan foydalaniladi. Uni modelga joylashtiramiz.

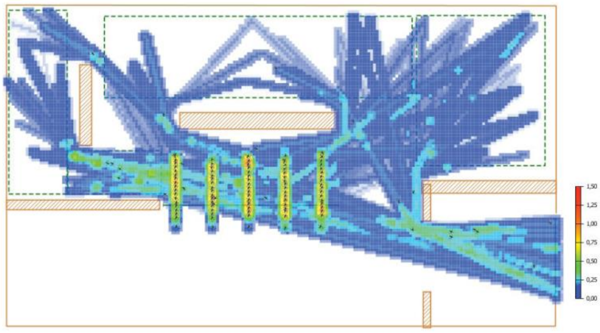

6-qadam. Modelni ishga tushirish. Modelni ishga tushiramiz va do‘kondagi xaridorlarning harakati hamda to‘planishini kuzatamiz.

7-qadam. 3D ko‘rinishga o‘tish. 3D oynaga o‘tamiz va modelning hajmli ko‘rinishini kuzatamiz.

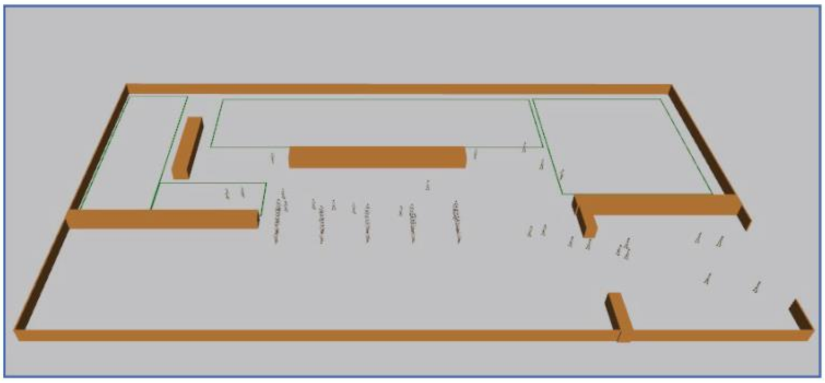

Xulosa. Mazkur tadqiqotda o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish do‘konida xaridorlar harakatini agentli modellashtirish asosida tahlil qilish masalasi ko‘rib chiqildi. Model

AnyLogic dasturiy muhiti yordamida qurilib, xaridorlarning kelish jarayoni Poisson oqimi orqali, xizmat koʻrsatish jarayoni esa koʻp kanalli M/M/s navbat modeli orqali tavsiflandi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, tizimdagi asosiy tiqilinch zonalar kassalar oldida yuzaga keladi. Xaridorlar oqimi intensivligi ortishi bilan navbat uzunligi va kutish vaqti sezilarli ravishda oshadi. Kassalar sonini koʻpaytirish yoki ularning joylashuvini optimallashtirish tizim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, zichlik xaritasi yordamida xaridorlar harakatining fazoviy taqsimlanishi tahlil qilindi va doʻkon ichidagi tor joylar aniqlanib, ularni bartaraf etish boʻyicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Agentli modellashtirish yondashuvi real savdo tizimlarining murakkab va stoxastik xususiyatlarini hisobga olish imkonini berishi bilan samarali vosita ekanligi tasdiqlandi.

Tadqiqot natijalari savdo markazlari, supermarketlar va boshqa ommaviy xizmat koʻrsatish obyektlarini loyihalash hamda optimallashtirishda qoʻllanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Helbing D., Molnar P. Social force model for pedestrian dynamics // Physical Review E. – 1995. – Vol. 51. – P. 4282–4286.

2. Banks J., Carson J. S., Nelson B. L., Nicol D. M. Discrete-Event System Simulation. – 5th ed. – Upper Saddle River: Pearson Education, 2010. – 640 p.

3. Law A. M. Simulation Modeling and Analysis. – 5th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2015. – 768 p.

4. AnyLogic Company. AnyLogic Simulation Software: Pedestrian Library User Manual. – Chicago, 2023.

5. Gross D., Shortle J. F., Thompson J. M., Harris C. M. Fundamentals of Queueing Theory. – 4th ed. – Hoboken: Wiley, 2008. – 576 p.

6. Hoogendoorn S. P., Bovy P. H. L. Pedestrian route-choice and activity scheduling theory and models // Transportation Research Part B. – 2004. – Vol. 38. – P. 169–190.

7. Treiber M., Kesting A. Traffic Flow Dynamics: Data, Models and Simulation. – Berlin: Springer, 2013. – 503 p.

8. Shannon R. E. Introduction to the art and science of simulation // Proceedings of the 1998 Winter Simulation Conference. – 1998. – P. 7–14.

9. Bonabeau E. Agent-based modeling: Methods and techniques for simulating human systems // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2002. – Vol. 99. – P. 7280–7287.

10. Kelton W. D., Sadowski R. P., Zupick N. B. Simulation with Arena. – 6th ed. – New York: McGraw-Hill, 2014. – 720 p.

IKKINCHI TARTIBLI XUSUSIY HOSILALI DIFFERENSIAL TENGLAMALAR BILAN TAVSIFLANADIGAN OPTIMAL BOSHQARUV MASALALARI

Mamajonova D.D.

FarDU magistranti, mamajonovadilnoza1995@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikkinchi tartibli xususiy hosilali differensial tenglamalar bilan tavsiflanadigan optimal boshqaruv masalasini sonli usullar bilan yechish muammosi ko'rib chiqilgan. Optimal boshqaruv masalasi sifatida tanlab olingan tebranuvchi tizimni kerakli holatga olib kelish yoki uni nazorat ostida ushlab turish uchun qo'yilgan muammoni maqsad funksionalini minimallashtirish, cheklanishlar sistemasi va to'rlar usuliga asoslangan holda yechish bilan bog'liq yondoshuvlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: optimal boshqaruv, tor tebranish tenglamasi, to'rlar usuli, ayirmali sxemalar, xususiy hosilali tenglama, funksional.

Optimal boshqaruv nazariyasi murakkab jarayonlarni samarali boshqarish muammolarining matematik asoslarini o'rganadi. Tabiiy va texnik jarayonlarning ko'pchiligi differensial tenglamalar orqali ifodalanadi. Ayniqsa, ikkinchi tartibli xususiy hosilali differensial tenglamalar tebranish, issiqlik va to'lqin jarayonlarini tavsiflashda keng qo'llaniladi. Masalan, uzunligi L bo'lgan bir jinsli torga tashqi kuch va boshqaruvchi kuch ta'sir etayotgan holda sodir bo'ladigan ko'ndalang tebranishlarning matematik modeli quyidagi boshlang'ich-chegaraviy masala bilan ifodalanadi:

$$u_{tt} = a^2 u_{xx} + f(x,t) \tag{1}$$

bu yerda: $u(x,t)$— torning x nuqtasida vaqt bo'yicha og'ishi, a— tebranishning tarqalish tezligi, $f(x,t)$ — tashqi (berilgan) kuch.

Masalaning qo'yilishi. Bizga (1) tenglama uchun quyidagi boshlang'ich:

$$\begin{cases} u(x,0) = u_0(x), & 0 \le x \le L \\ u_t(x,0) = \upsilon_0(x), & 0 \le x \le L. \end{cases} \tag{2}$$

va

$$u(0,t) = 0, \quad u(L,t) = 0, \quad 0 \le t \le T \tag{3}$$

chegaraviy shartlar hamda

$$J=\int_0^T\int_0^L\left(u^2(x,t)+\alpha f^2(x,t)\right)dxdt\to\min \tag{4}$$

maqsad funksiyasi berilgan.

Bu yerda $\alpha-$ musbat son bo'lib, u boshqaruvchi kuchning cheksiz kattta bo'lishini oldini oladi va masalani nokorrekt bo'lishdan saqlaydi.

Optimal boshqaruv masalasi: shunday $f(x,t)$ funksiyani toppish kerakki, u (1) tenglamani, (2) va (3) boshlang'ich hamda chegaraviy shartlarni qanoatlantiruvchi $u(x,t)$ funksiyani aniqlasin. Bunda (4) maqsad funksiyasi minimal qiymatga ega bo'lsin.

Mazkur masalaning yechimini to'rlar usuli yordamida topamiz. Bunda differensial tenglama va uning shartlari diskret shaklga keltiriladi: x va t o'qlari bo'yicha teng bo'laklarga ajratilib, har bir to'r tugunidagi yechim qiymatlari ayirmali sxemalar yordamida qadamma-qadam hisoblanadi.

Birinchi navbatda to'r hosil qilish uchun $[0,L]$ va $[0,T]$ oraliqlarni mos ravishda N va M bo'laklarga bo'lamiz. Har bir bo'lakning qadamlari:

$$h=\frac{L}{N},\quad \tau=\frac{T}{M}$$

ifodalar yordamida topiladi. Bundan, to'rning tugun nuqtalari quyidagicha aniqlanadi:

$$x_i=ih,\ i=0,1,...,N,\qquad t_j=j\tau,\quad j=0,1,...,M.$$

To'plamdagi $u(x_i,t_j)$ qiymatini qulaylik uchun u_{ij} bilan belgilaymiz $u_{ij}\equiv u(x_i,t_j)$.

Endi (1) tenglamani ayirmali sxema bilan approximatsiya qilamiz. Avvalo, birinchi tartibli hosilalar uchun ayirmali sxemani yozamiz:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}(x_i,t_j)\approx\frac{u_{ij+1}-u_{ij-1}}{2\tau},\quad \frac{\partial^2 u}{\partial x^2}(x_i,t_j)\approx\frac{u_{i+1j}+ui-1j}{2h}$$

Bulardan berilgan tenglamaga mos ravishda ikkinchi tartibli hosilalari uchun ayirmali sxemani keltiramiz:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}\left(x_i,t_j\right)\approx\frac{u_{ij+1}-2u_{ij}+u_{ij-1}}{\tau^2}$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2}\left(x_i,t_j\right)\approx\frac{uij+1-2u_{ij}+u_{ij-1}}{\tau^2}$$

Endi differensial (1) tenglamadagi hosilalarni yuqoridagi ifodalar bilan almashtirib, ayirmali tenglama sxemasini hosil qilishimiz mumkin. Natijada quyidagi tenglamaga ega bo‘lamiz:

$$\frac{u_{ij+1}-2u_{ij}+u_{ij-1}}{\tau^2}=a^2\frac{u_{i+1j}-2u_{ij}+u_{i-1j}}{h^2}+f_{ij} \tag{3}$$

bu yerda $f_{ij}\equiv f\left(x_i,t_j\right)$.

(3) tenglamani faqat u_{ij+1} bilan yozib olish uchun τ^2 ifodani tenglikning o‘ng tomoniga ko‘paytiramiz:

$$u_{ij+1}-2u_{ij}+uij-1=\tau^2a^2\frac{u_{i+1j}-2u_{ij}+u_{i-1j}}{h^2}+f_{ij} \tag{4}$$

Bu yerda $r=\frac{a\tau}{h}$ belgilash kiritsak, (3) tenglama quyidagi ko‘rinishga keladi:

$$u_{ij+1}=2u_{ij}-u_{ij-1}+r^2\left(u_{i+1j}-2u_{ij}+u_{i-1j}\right)+\tau^2f_{ij}.$$

Endi ushbu tenglama uchun boshlang‘ich va chegaraviy shartlarni ayirmali sxema shaklida yozib olamiz. Bundan to‘rning tugun nuqtalaridagi qiymatlarni topish uchun boshlang‘ich qiymatlarga ega bo‘lamiz: Berilgan boshlang‘ich shartlar:

$$u\left(x,0\right)=u_0\left(x\right),\quad u_t\left(x,0\right)=\upsilon_0\left(x\right),$$

to‘r tugunlarida quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$u_{i0}=u_i\left(x_0\right),\quad i=0,1,...,N.$$

Ikkinchi boshlang‘ich shart esa

$$u_t\left(x_j,0\right)\approx\frac{u_{i1}-u_{i0}}{2\tau}=\upsilon_0\left(x_i\right).$$

kabi ayirmali sxema yordamida ifodalanadi. Bu yerda u_{i1} qiymatni topish uchun quyidagi ifoda ishlatiladi:

$$u_{i1} = u_{i0} + \tau \upsilon_0 \left(x_i \right) + \frac{\tau^2}{2} \left[a^2 \frac{u_{i+1,0} - 2u_{i0} + u_{i-1,0}}{h^2} + f_0^i \right] \tag{5}$$

Chegaraviy shartlar:

$$u\left(0,t\right) = 0, \quad u\left(L,t\right) = 0,$$

to‘rning tugun nuqtalari sifatida quyidagi ko‘rinishda yoziladi:

$$u_{0j} = 0, \quad u_{Nj} = 0, \quad j = 0,1,...,M. \tag{6}$$

Endi berilgan boshlang‘ich hamda chegaraviy shartlarning tugun nuqtalari bizga ma’lum holda to‘rning qolgan tugun nuqtalarini ulardan foydalanib, topa olamiz. To‘rlar usuli yordamida yechimni quyidagi ketma-ketlikda hisoblaymiz:

1. Boshlang‘ich qiymatlar:

$$u_{0j} = u_0\left(x_i\right).$$

2. Birinchi qadamini hisoblash:

$$u_1^i = u_0^i + \tau \upsilon_0 \left(x_i \right) + \frac{\tau^2}{2} \left[a^2 \frac{u_0^{i+1} - 2u_0^i + u_0^{i-1}}{h^2} + f_0^i \right]$$

3. Keyingi qatlamlar uchun $\left(j = 1,2,...,M-1 \right)$:

$$u_{i1} = u_{i0} + \tau \upsilon_0 \left(x_i \right) + \frac{\tau^2}{2} \left[a^2 \frac{u_{i+1,0} - 2u_{i0} + u_{i-10}}{h^2} + f_{i0} \right].$$

4. Har bir j larning hisonblanish jarayonida chegaraviy shartlarni qo‘llaymiz:

$$u_{i1} = u_{i0} + \tau \upsilon_0 \left(x_i \right) + \frac{\tau^2}{2} \left[a^2 \frac{u_{i+1,0} - 2u_{i0} + u_{i-10}}{h^2} + f_{i0} \right]$$

Hosil qilingan sxema turg‘un bo‘lishi uchun quyidagi shart bajarilishi zarur:

$$\tau = \frac{a\tau}{h} \leq 1 \tag{7}$$

Shunday qilib, hosil qilingan to‘rning tugun nuqtalaridagi qiymatlar har bir vaqt bosqichida $\left(t = t_j \right)$ torning ko‘ndalang tebranishi u_{ij} qiymatlari bilan mos bo‘lib, bu orqali butun jarayonning vaziyati aniqlanadi.

Birinchi qadamni hisoblaymiz. Buning uchun bizga u_{i0} va u_{i1} ifodalarning qiymatlari kerak. Bizda $u_{i0}=u_0(x_i)$ berilgan va $u_t(x,0)=\upsilon_0(x)$ ham ma'lum.

(3) tenglamani birinchi qadam uchun, ya'ni $j=0$ holatda yozamiz:

$$u_{i1}=2u_{i0}-u_{0j}+r^2\left(u_{0j+1}-2u_{ij}+u_{0j-1}\right)+\tau^2 f_{i0}. \tag{8}$$

$\upsilon_0(x)$uchun ayirmali sxema formulasi:

$$u_t\left(x_j,0\right)\approx\frac{u_{i1}-u_{i0}}{2\tau}=\upsilon_{i0},$$

bu yerdan

$$u_{i0}=u_{i1}-2\tau\upsilon_{i0}. \tag{10}$$

Endi (10) ni (9) ga qo'yib, u_{i1} ni topamiz:

$$u_{i1}=2u_{i0}-\left(u_{i1}-2\tau\upsilon_{i0}\right)+r^2\left(u_{i+1,0}-2u_{i0}+u_{i-1,0}\right)+\tau^2 f_{i0}.$$

Tenglamani soddalashtiramiz:

$$u_{i1}=u_{i0}+\tau\upsilon_{i0}+\frac{\tau^2}{2}\left(u_{i+1,0}-2u_{i0}+u_{i1,0}\right)+\frac{\tau^2}{2}f_{i0}. \tag{11}$$

$\tau=\dfrac{a\tau}{h}$ ni hisobga olsak, natijani quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$u_{i1}=u_{i0}+\tau\upsilon_{i0}+\frac{\tau^2}{2}\left(a^2\frac{u_{i+1,0}-2u_{i0}+u_{i-1,0}}{h^2}+f_{i0}\right). \tag{12}$$

Yuqorida (11) formuladan birinchi vaqt bosqichidagi qiymatlar u_1^i topildi. Endi ushbu qiymatlar yordamida keyingi barcha tugun nuqtalaridagi u_j^ilarni ketma-ket hisoblaymiz:

$$u_{ij+1}=2u_{ij}-u_{ij-1}+r^2\left(u_{i+1j}-2u_{ij}+u_{i-1j}\right)+\tau^2 f_{ij},$$

bu yerda $i=1,2,....,N-1$ va $j=1,2,....,M-1$.

Bu formula orqali u_{ij+1} qiymatlari ketma-ket aniqlanadi. Ya'ni, j-chi qatlamdagi qiymatlar ma'lum bo'lsa, ular yordamida $(j+1)$-chi qatlamdagi qiymatlar hisoblanadi:

$$u_{ij+1} = 2u_{ij} - u_{ij-1} + r^2\left(u_{i+1j} - 2u_{ij} + u_{i-1j}\right) + \tau^2 f_{ij}.$$

Bunda chegaraviy nuqtalar har bir vaqt bosqichida $u_{0j} = 0$ va $u_{Nj} = 0$ shartlarini qanoatlantiradi. Demak, to‘rning har bir t_j vaqt qatlamida u_{ij} qiymatlari quyidagi tartibda hisoblanadi:

1. $j = 0$ uchun:

$$u_{i0} = u_0\left(x_i\right), \quad i = 0,1,.....,N.$$

2. $j = 1$ uchun:

$$u_{i1} = u_{i0} + \tau \upsilon_{i0} + \frac{\tau^2}{2}\left[a^2 \frac{u_{i+10} - 2u_{i0} + u_{i-10}}{h^2} + f_{i0}\right].$$

3. $j = 0,1,.....,M-1$ uchun rekursiv formula:

$$u_{ij+1} = 2u_{ij} - u_{ij-1} + r^2\left(u_{i+1j} - 2u_{ij} + u_{i-1j}\right) + \tau^2 f_{ij}.$$

Har bir j bosqichida chegaraviy qiymatlar:

$$u_{0j} = 0, \quad u_{Nj} = 0.$$

Boshlang‘ich shartlardan esa:

$$u_{i0} = u_0\left(x_i\right)$$

$$u_{i1} = u_{i0} + \tau \upsilon_{i0} + \frac{\tau^2}{2}\left[a^2 \frac{u_{i+1,0} - 2u_{i0} + u_{i-1,0}}{h^2} + f_{i0}\right]$$

Endi tebranishlarning optimal qiymatini topish uchun maqsad funksionalining minimal qiymatini aniqlash muammosini ko‘rib chiqamiz. Masalaning maqsad funksionali quyidagicha berilgan edi:

$$J = \int_0^T \int_0^L \left(u^2\left(x,t\right) + \alpha f^2\left(x,t\right)\right) dx dt \to \min$$

Ayirmali sxemalar ko‘rinishda u quyidagi shaklga ega bo‘ladi:

$$J = \sum_{j=1}^{M} \sum_{i=1}^{N-1} \left[\left(u_{ij}\right)^2 + \alpha\left(f_{ij}\right)^2\right] h\tau.$$

Ushbu funksional fizik ma’noda torning potensial energiyasini ifodalaydi, ya’ni torning deformatsiyalanish darajasiga bog‘liq kattalikdir. Funksional J minimal bo‘lishi uchun $u(x,t)$ funksiyasi (1) tenglamaning yechimi bo‘lishi shart

$$J_h(f) \to \min_{f_i^j}.$$

u_{ij} qiymatlar f_{ij} orqali aniqlanadi, shuning uchun bu — optimal boshqaruv masalasi hisoblanadi. Umumiy holda optimal boshqaruvni topish algoritmi maqsad funksionalni minimallashtirish uchun iteratsion usulda quyidagicha beriladi:

a) boshlang‘ich yaqinlashishni qaraymiz: $u_{ij}^{(0)} = 0$;

b) iteratsion jarayonni $k = 0,1,2,...$ uchun ko‘rib chiqamiz;

c) berilgan $f^{(k)}$ lar uchun $u^{(k)}$ larni umumiy hosil qilingan tor tebranish tenglamasining ayirmali sxemalardagi formulasiga ko‘ra hisobaymiz;

d) maqsad funksionalini quyidagicha hisoblaymiz:

$$J^{(k)}[u] = \sum_{j=1}^{M} \sum_{i=1}^{N-1} \left[y_{ij}^{(k)} + \alpha u_{ij}^{(k)} \right] \cdot h \cdot \tau$$

Maqsad funksionalini hisoblash jarayoni

$$\left| J^{(k+1)} - J^{(k)} \right| < \varepsilon$$

shart bajarilgunga qadar davom etadi. Bunda hosil bo‘lgan natija yechim, k – iteratsiya soni deyiladi. ε – juda kichik musbat miqdor.

Shunday qilib, to‘rlar usuliga asoslangan ayirmali sxema yordamida u_j^i qiymatlarining umumiy yechimi va maqsad funksionalining minimallashtirish tartibi aniqlanadi. Bu yondashuv optimal boshqaruv masalasini sonli hisoblash orqali yechish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sharipov I. I. Differensial tenglamalarni sonli yechish usullari. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2009.

2. To‘laganov X. A. Optimal boshqaruv nazariyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2000.

3. Понтрягин Л. С., Болтянский В. Г., Гамкрелидзе Р. В., Мищенко Э. Ф. Математическая теория оптимальных процессов. — Москва: Наука, 1969.

4. Марчук Г. И. Численные методы в прикладной математике. — Москва: Наука, 1987.

5. Матякубов Д. Э., Толаганов Х. А. Математик физика тенгламалари. — Тошкент: Фан, 2002.

MASHINAVIY O‘QITISH ALGORITMLARI ASOSIDA NOANANAVIY DARSLARNI TASHKIL QILISH

Xaydarov I.U [1]., Toshboltayev F. O‘[2]., Xudoyberdiyeva SH.I[3]., Nizomov A.B[3].

[1]*FarDU dotsenti, f.m.f.n., dotsent.* [2]*FarDU katta o‘qituvchi, p.f.b.f.d.*

[3] *FarDU magistranlariti, ibrohim@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada algoritmik tafakkurni shakllantirish, nazariy bilimlarni amaliy masalalar bilan integratsiyalash, hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida mashinaviy o‘qitish algoritmlarini o‘qitishning samarali usullari ko‘rib, o‘rganib chiqiladi. Tadqiqotda algoritmlarni bosqichma-bosqich o‘rgatish, vizual modellar, loyiha asosida ta’lim va amaliy dasturlash muhitlaridan foydalanishning ta’lim sifati va talabalarning kompetensiyalariga ta’siri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: mashinaviy o‘qitish, algoritmlash, metodika, pedagogik texnologiyalar, algoritmik tafakkur.

KIRISH. So‘nggi yillarda mashinaviy o‘qitish (Machine Learning) sun’iy intellektning eng tez rivojlanayotgan yo‘nalishlaridan biri sifatida ta’lim tizimida muhim o‘rin egallamoqda. Ushbu fan nafaqat nazariy bilimlarni, balki kuchli algoritmik tafakkur va amaliy ko‘nikmalarni ham talab etadi. Shu sababli mashinaviy o‘qitishda algoritmlash asoslarini o‘qitish metodikasini ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb muammolardan biridir.

Algoritmlash — bu muammoni aniq, ketma-ket va formal qadamlar orqali yechish jarayoni bo‘lib, mashinaviy o‘qitish algoritmlarining mantiqiy asosini tashkil etadi. Universitet ta’limida ushbu tushunchalarni samarali o‘rgatish talabalarning keyingi ilmiy va amaliy faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODLARI

(Machine Learning - ML) algoritmlari yordamida no an’anaviy darslar yaratish - bu o‘quvchilarga moslashtirilgan, individual harakatlarga javob beradi, avtomatlashtirilgan va qiziqarli ta’lim olishni demakdir. Bunda ML algoritmlari o‘quvchilarning o‘zlashtirishni tahlil qilib, o‘quv materiallarini, topshiriqlarni va ishlab chiqarishni dinamik ravshanlashtirish, interaktiv simulyatsiyalar yaratadi va real vaqtda murabbiylikni ta’minlash. Bu esa an’anaviy darslarni yanada samarali, qiziqarli va natijaviy yordam beradi.

(ML) asosida no an’anaviy darslar turlari:

1. Shaxsiylashtirilgan o‘quv yo‘llari:
1. O‘quvchi qanday tezlikda o‘rganayotganini ML tahlil qiladi.
2. Qiyin mavzularga ko‘proq vaqt ajratadi, oson mavzularni tez o‘tkazib yuboradi.
3. O‘quvchilarga qarab, qo‘shimcha materiallar (videolar, maqolalar) taklif etadi.

Avtomatlashtirilgan va fikr-muloha:

1. O‘quvchilarning ML tahlillari, tezkor javoblarni ko‘rib chiqish.
2. Qaysi tushunchalarni tushunmayotganini aniqlab, qayta o’rganish uchun ishlaydi.

Interaktiv simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalar:

3. Real hayotdagi vaziyatni o‘quvchi sinab ko‘rishi uchun virtual muhit (masalan, tajribalar, tarixiy voqealar).
4. O‘quvchi harakatiga qarab, saytni o‘zgartiradi.

Intellektual o‘quv tizimlari (ITS) (Intellektual repetitorlik tizimlari):

1. Chatbotlar yoki virtual murabbiylar orqali o‘quvchiga shaxsiy yordam beradi.
2. O‘quvchining savollariga javob beradi va uni to‘g‘ri yo‘qotadi.

Predictive Analytics (Prognoz tahlili):

5. Oz‘ning qaysidir fan bo‘yicha qiyinchilikka uchrashini ML oldindan bashorat qilib, o‘qituvchini yordamlashadi.

Qanday tashkil qilish mumkin?

1. Platformani tanlash: LMS (Moodle, Canvas) yoki maxsus ML-asosidagi ta’lim platformalaridan jo‘natish.
2. Ma’lumotlar yig‘ish: O‘quvchilarning interaksiyalarini (bosishlar, javoblar, vaqt sarfi) yig‘ish.
3. ML modelini o‘qitish: Yig‘ilgan ma’lumotlar yordamida ML modelini o‘quvchilarning xulq-atvorini prognoz qilish o‘rgatish (masalan, k-means, regressiya, neiron tarmoqlar).

4. Darsga integratsiya qilish: Tanlangan ML modelini dars jarayoniga (masalan, o‘quv materiallarini tavsiya qilish, ishlab chiqarishni dinamik qilish

Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Nazariy tahlil: mashinaviy o‘qitish va algoritmlash bo‘yicha ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlil qilindi.
- Taqqoslama metod: an’anaviy va zamonaviy o‘qitish usullari solishtirildi.
- Pedagogik kuzatuv: mashinaviy o‘qitish fanini o‘qitish jarayonida talabalarning o‘zlashtirish darajasi va faolligi kuzatildi.
- Amaliy tajriba: algoritmlarni bosqichma-bosqich o‘rgatish, vizualizatsiya (blok-sxemalar, grafik modellar), Python muhitida amaliy mashg’ulotlar tashkil etildi.

Metodik yondashuv sifatida quyidagilar asos qilib olindi:

1. Oddiy algoritmik tushunchalardan murakkab mashinaviy o‘qitish modellariga o‘tish.
2. Har bir algoritmni real muammolar misolida aniq tushuntirish.
3. Talabalarni mustaqil loyiha va mini-tadqiqotlarga kengroq jalb etish.

NATIJALAR. O‘tkazilgan metodik tahlil va amaliy tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki: Natijalar asosida mashinaviy o’qitishda algoritmlashni o‘qitish samaradorligi an’anaviy ma’ruza-uslubiga nisbatan yuqori ekanligi takidlab o‘tilgan va aniqlangan.

MUHOKAMA. Olingan natijalar shuni ko’rsatadiki, mashinaviy o‘qitishda algoritmlash asoslarini o‘qitish faqat matematik formulalar va kod yozish bilan cheklanmasligi kerak. Metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim jarayoni algoritmik tafakkurni shakllantirishda hal qiluvchi rol o’ynaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, loyiha asosida ta’lim va interaktiv metodlar talabalarning motivatsiyasini oshiradi. Shu bilan birga, algoritmlarning ichki mantiqini tushuntirishda real ma’lumotlar bilan ishlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama natijasida aniqlanishicha, mashinaviy o‘qitish fanini o‘qitishda metodik yondashuvni takomillashtirish orqali talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlash ham mumkin.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, mashinaviy o‘qitish fanini o‘qitishda algoritmlash asoslarini chuqur va tizimli o‘rgatish bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu metodik yondashuvlar universitet ta’lim amaliyotida keng joriy etilishi tavsiya etiladi. Umumiky olib qaraganda hozirgi kunda hamma foydalanayotgan suniy intellektning asosida mashinaviy o’qitishning algoritmik usuli asosiy ishchi dastur bo’lib hizmat qiladi va ta’limda va dars jarayonlarida mashinaviy o’qitishni algoritmik usullarini bosqichma-bosqich amalda tadbiq etadigan bo’lsak talaba va o’quvchilarda fanga oid ham amaliy ham nazariy bilimlarni o’zlashtirishlari va juda oz vaqt davomida fanlarga oid tasvir, va yangiliklarni qo’shimcha ma’lumotlarni topishi, tasvirlar orqali ham yangi ma’lumotlarni o’zlashtirish imkoniyatiga ega bo’lishlari ham mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. *Mitchell, T. M. Machine Learning. — New York: McGraw-Hill, 1997.*
2. *Bishop, C. M. Pattern Recognition and Machine Learning. — Springer, 2006.*
3. *Goodfellow, I., Bengio, Y., Courville, A. Deep Learning. — MIT Press, 2016.*
4. *Russell, S., Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — Pearson, 2021.*

CHIZIQLI REGRESSIYA MODELLARINING ANIQLIK DARAJASINI OSHIRISH USULLARI

Toshboltayev F.O‘[1]., Xudoyberdiyeva Sh.I[2]., Nizomov A.B[2].

[1]FarDU katta o‘qituvchi, p.f.b.f.d(PhD). [2]FarDU magistranti,

shahzodaxonxudoyberdiyeva@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy maqolada chiziqli regressiya modellarining aniqlik darajasini oshirish muammosi har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida regressiya modellarining aniqligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar, jumladan, ma'lumotlarni oldindan qayta ishlash, multikolinearlik muammosi, parametrlarni baholashning zamonaviy yondashuvlari hamda Ridge va Lasso kabi regularizatsiya usullarining samaradorligi o‘rganildi. Tajriba natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur usullarni kompleks qo‘llash regressiya modellarining bashorat aniqligini sezilarli darajada oshiradi.*

Kalit so‘zlar: *chiziqli regressiya, aniqlik, bashoratlash, multikolinearlik, regularizatsiya, Ridge regressiya, Lasso regressiya.*

KIRISH. Chiziqli regressiya matematik statistikaning asosiy vositalaridan biri bo‘lib, mustaqil va bog‘liq o‘zgaruvchilar orasidagi chiziqli bog‘lanishni modellashtirish imkonini beradi. Ushbu model soddaligi va tushunarli interpretatsiyasi sababli iqtisodiyot, moliya, muhandislik, tibbiyot hamda ijtimoiy fanlarda keng qo‘llaniladi. Biroq real ma’lumotlar ko‘pincha shovqinli, to‘liq bo‘lmagan yoki kuchli o‘zaro bog‘liq o‘zgaruvchilardan iborat bo‘ladi. Natijada regressiya modeli aniqligi pasayadi va noto‘g‘ri xulosalar chiqarilish xavfi yuzaga keladi. Shu sababli regressiya modellarining aniqligini oshirish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi chiziqli regressiya modelining aniqligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni yaxshilashga xizmat qiluvchi usullarni tahlil qilishdan iborat.

METODOLOGIYA. Chiziqli regressiya modelining matematik asosi : Chiziqli regressiya modeli quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$y = \beta_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + ... + \beta_n x_n + \varepsilon$$

bu yerda: y-bog‘liq o‘zgaruvchi, x_i-mustaqil o‘zgaruvchilar, β_i-regressiya koeffitsiyentlari, ε-tasodifiy xato. Parametrlar odatda eng kichik kvadratlar usuli

(OLS) yordamida baholanadi. Ushbu usul kuzatilgan va bashorat qilingan qiymatlar orasidagi kvadrat farqlar yig‘indisini minimallashtiradi.

Aniqlikka ta’sir etuvchi asosiy omillar. Ma’lumotlar sifati Ma’lumotlarning noto‘liq yoki noto‘g‘ri bo‘lishi regressiya aniqligiga bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois yo‘qolgan qiymatlarni to‘ldirish, shovqinlarni kamaytirish va normallashtirish muhim hisoblanadi. Multikolinearlik muammosi.Agar mustaqil o‘zgaruvchilar o‘zaro kuchli bog‘langan bo‘lsa, regressiya koeffitsiyentlari beqaror bo‘ladi. Bu holat VIF (Variance Inflation Factor) orqali aniqlanadi.

Modelning murakkabligi. Haddan tashqari murakkab model overfitting holatiga olib keladi, ya’ni model o‘rganish ma’lumotlariga moslashib qoladi va yangi ma’lumotlarda yomon natija beradi. Aniqlikni oshirish usullari . Ma’lumotlarni oldindan qayta ishlash Standartlashtirish va normallashtirish regressiya modelining barqarorligini oshiradi.

Regularizatsiya usullari. Ridge regressiya L2-normani minimallashtirib, koeffitsiyentlarni kichraytiradi. Lasso regressiya L1-norma yordamida ayrim koeffitsiyentlarni nolga tenglashtiradi. Modelni baholash Model sifati MSE, MAE va R^2 mezonlari orqali baholanadi. Tajriba va natijalar (Results) Sun’iy yaratilgan ma’lumotlar ustida o‘tkazilgan tajribalar natijasida Ridge va Lasso regressiya usullari oddiy OLS regressiyaga nisbatan yuqori aniqlik ko‘rsatdi. Lasso regressiya modeli eng yuqori R^2 qiymatiga ega bo‘ldi. Muhokama (Discussion) Natijalar shuni ko‘rsatadiki, regressiya modellarining aniqligini oshirish uchun yagona usul yetarli emas. Eng yaxshi natija ma’lumotlarni to‘g‘ri tayyorlash va zamonaviy statistik usullarni kompleks qo‘llash orqali erishiladi.

XULOSA. Mazkur tadqiqot chiziqli regressiya modellarining aniqligini oshirishda regularizatsiya usullari va ma’lumotlarni oldindan qayta ishlash muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Ushbu yondashuvlar real amaliy masalalarda yuqori sifatli bashoratlar olish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. References Montgomery D.C., Peck E.A., Vining G.G. Introduction to Linear Regression Analysis. 5th Edition. Wiley, 2012. Kutner M.H., Nachtsheim C.J., Neter J. Applied Linear Statistical Models. 5th Edition. McGraw-Hill, 2005. Hastie T., Tibshirani R., Friedman J. The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction. 2nd Edition. Springer, 2009.

2. Draper N.R., Smith H. Applied Regression Analysis. 3rd Edition. Wiley, 1998. James G., Witten D., Hastie T., Tibshirani R. An Introduction to Statistical Learning: With Applications in R. Springer, 2013. Seber G.A.F., Lee A.J. Linear Regression Analysis. 2nd Edition. Wiley, 2012. Vittinghoff E., Glidden D.V., Shiboski S.C., McCulloch C.E. Regression Methods in Biostatistics: Linear, Logistic, Survival, and Repeated Measures Models. Springer, 2012.

3. Faraway J.J. Linear Models with R. 2nd Edition. Chapman & Hall/CRC, 2014. Harrell F.E. Regression Modeling Strategies: With Applications to Linear Models, Logistic and Ordinal Regression, and Survival Analysis. Springer, 2015. Wooldridge J.M. Introductory Econometrics: A Modern Approach. 7th Edition. Cengage, 2016.

MOLIYAVIY BOZORLARNI STOXASTIK JARAYONLAR VA OPTIMALLASHTIRISH USULLARI ASOSIDA MODELLASHTIRISH

Karimov S.M.

FarDU magistranti, samandarbek1108@gmail.com.

Annotatsiya: Maqolada investitsiya portfelini shakllantirish jarayoni stoxastik matematik model asosida tadqiq etilgan. Model yordamida investor foydasini maksimal qilish yoki xavfni minimallashtirish uchun aktivlar ulushi aniqlangan. Olingan natijalar real bozor ma'lumotlari asosida sinovdan o'tkazilib, amaliy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: stoxastik jarayonlar, moliyaviy modellashtirish, portfel optimallashtirish, geometrik Brown harakati, mean-variance tahlil, risk boshqaruvi.

Kirish. Moliyaviy bozor — bu narxlar doim o'zgarib turgan, bashorat qilish qiyin bo'lgan tizim. Bir kuni kompaniyaning sotsiyasi 100 AQSH dollari bo'lsa, keyingi kuni 90 yoki 110 dollarga yetishi hamda buni oldindan aytib bo'lmasa ham, biz buni butunlay tasodifiy deb ham aytolmaymiz. Chunki ba'zi qonuniyatlar, tendentsiyalar, iqtisodiy omillar ham ta'sir qiladi. Shu sababli, zamonaviy moliyachi ham, matematik ham, oddiy investor ham bozorni matematik model orqali tushunishga harakat qiladi. Bunday modellarda narx o'zgarishlari tasodifiy jarayon sifatida qaraladi. Masalan, Geometrik Brown harakati — bu narx har kuni bir oz oshib, bir oz kamayib borishini ifodalovchi matematik formuladir. Bu model 1970-yillardan beri moliyaviy matematikaning asosiy vositasi bo'lib kelmoqda.

Bir vaqtning o'zida, investor bozorni tushunish bilan cheklanmaydi. U qaysi kompaniyalarga qancha investitsiya qilish kerakligini ham bilishni xohlaydi. Buning uchun optimallashtirish — ya'ni maqsadga erishish uchun eng yaxshi variantni topish — kerak bo'ladi. Shu ikki g'oyani — stoxastik modellashtirish va optimallashtirish — birlashtirib, ushbu maqolada ham nazariy asos, ham amaliy natijalar keltirilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar

Ilmiy adabiyotlarda moliyaviy modellar tarixi uzoq. 1973-yilda Fisher Black va Myron Scholes opsiyon (kelajakda sotib olish huquqi) narxini hisoblash uchun geometrik Braun harakatidan foydalanganlar. Bu model hali ham keng qo'llaniladi, lekin uning cheklovlari ham bor — masalan, u bozorda kutilmagan katta o‘zgarishlarni (masalan, koronavirus pandemiyasi yoki urush sababli bozor qulashi) hisobga olmaydi.

Portfel tuzish bo‘yicha esa Harry Markowitz 1952-yilda mean-variance (o‘rtacha–dispersiya) modelini taklif qilgan. Unga ko‘ra, investor daromadni ko‘paytirish va xavfni kamaytirish orasida muvozanat qilishi kerak. Buni matematik tarzda ifodalash ham mumkin. Ushbu maqolada ham shu yondashuvdan foydalanildi, lekin aktiv narxlari stoxastik jarayon sifatida — ya’ni har kuni tasodifiy o‘zgaruvchan deb qaraldi.

1. Geometrik Brown harakati – aktiv narxlarini modellashtirish uchun:

$$dS_t = \mu S_t dt + \sigma S_t dW_t$$

bu yerda: S_t –vaqt t dagi narx, μ –o‘rtacha o‘sish tezligi (daromad), σ –volatillik (narxning o‘zgaruvchanligi), W_t –tasodifiy xamol (Winer jarayoni).

2. Mean-variance optimallashtirish – portfel tarkibini tanlash uchun: Investor kutilayotgan daromadni maksimallashtirishni, lekin xavfni (dispersiya sifatida) ham hisobga olishni xohlaydi. Shu muvozanatni ifodalovchi formula: $\gamma = 3$ bu yerda: **w** – investitsiya ulushlari (masalan, Apple ga 30%, Microsoftga 25%...), μ –har bir aktivning kutilayotgan daromadi, Σ –aktivlar orasidagi statistik bog‘lanish (kovariatsiya matritsasi), γ –investor qanchalik xavfli investitsiyalardan qo‘rqishini ko‘rsatuvchi parametr.

3. Cheklov sharti: barcha ulushlar yig‘indisi 100% bo‘lishi kerak:

$$w_1 + w_2 + \ldots + w_n = 1$$

bu masala Lagranj multiplikatorlari usuli bilan yechildi—bu matematikada cheklovli optimallashtirish uchun standart usul.

NATIJALAR

Modelni sinash uchun haqiqiy bozor ma’lumotlari ishlatildi.

Manba: Yahoo Finance (https://finance.yahoo.com)

Aktivlar: S&P 500 indeksining 5 ta yirik kompaniyasi — Apple (AAPL), Microsoft (MSFT), Amazon (AMZN), Google (GOOGL), Tesla (TSLA)

Davlat: 2020-yil 1-yanvardan 2024-yil 31-dekabrgacha (4 yillik kunlik ma'lumotlar)

Ma'lumot turi: Kunlik yopilish narxlari (closing prices)

1. Har bir kompaniyaning kunlik daromadlari hisoblandi:

$$r_t = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}}$$

(ya'ni bugungi narx minus kechagi, nisbatan kechagiga)

2. Ushbu daromadlar asosida:

O'rtacha daromad (μ_i)

Variatnsiya va kovariatsiya matritsasi (Σ) hisoblandi.

3. $\gamma = 3$ qiymati tanlandi — bu investor o'rta darajada xavfli investitsiyalarga tayyorgar degan ma'noni anglatadi.

4. Yuqoridagi optimallashtirish masalasi yechilib, har bir kompaniyaga qancha ulush berish kerakligi hisoblandi.

Natijalar jadvali

Aktiv	Optimal ulush (%)
Apple	28.4
Microsoft	24.1
Amazon	19.7
Google	17.3
Tesla	10.5

Portfel ko'rsatkichlari:

Kutilayotgan yillik daromad: 21.7%

Yillik xavf (standart chetlanish): 18.3%

MUHOKAMA. Natijalardan ko'rinib turadiki, model eng barqaror va yuqori daromadli kompaniyalarga ko'proq investitsiya qilishni tavsiya qiladi. Tesla kabi yuqori volatillikka ega kompaniyaga esa kamroq ulush berilgan — bu investor xavfini kamaytirish uchun mantiqiy qaror.

Bu natijalar Markowitz modeli bilan ham mos keladi, lekin farqi shundaki, biz aktiv narxlarini stoxastik jarayon sifatida qabul qildik — bu real hayotga yaqinroq.

Cheklovlari:

Model faqat "oddiy" bozor sharoitini hisobga oladi.

Qora lebed hodisalari (masalan, urush, bankrotlik) hisobga olinmagan.

Xarajatlar (komissiya, soliq) modelga kiritilmagan.

Kelajakda:

CVaR (Conditional Value-at-Risk) kabi zamonaviy risk oʻlchovlarini qoʻshish,

Mashina oʻqish yordamida daromad bashorati qilish,

Oʻzbekiston fond bozori uchun moslashtirish — kabi yoʻnalishlarni taklif qilish mumkin.

Xulosa. Ushbu ishda moliyaviy bozor modellari ilmiy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham foydali boʻlgan yondashuv bilan oʻrganildi. Geometrik Braun harakati asosida aktiv narxlari modellashtirildi, mean-variance optimallashtirish orqali real portfel tuzildi. Natijalar shuni koʻrsatdiki, matematik modellar faqat akademik ishlarda emas, balki haqiqiy investitsiya qarorlarida ham foydali boʻlishi mumkin. Bu esa moliyaviy savodxonlikni oshirish, xususiy investorlarga yordam berish va hatto mamlakat moliyaviy barqarorligiga hissa qoʻshish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Black, F., & Scholes, M. (1973). The Pricing of Options and Corporate Liabilities. Journal of Political Economy, 81(3), 637–654.

2. Merton, R. C. (1976). Option Pricing When Underlying Stock Returns Are Discontinuous. Journal of Financial Economics, 3(1–2), 125–144.

3. Heston, S. L. (1993). A Closed-Form Solution for Options with Stochastic Volatility with Applications to Bond and Currency Options. The Review of Financial Studies, 6(2), 327–343.

4. Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. The Journal of Finance, 7(1), 77–91.

5. Merton, R. C. (1969). Lifetime Portfolio Selection under Uncertainty: The Continuous-Time Case. The Review of Economics and Statistics, 51(3), 247–257.

OBYEKT VA HODISALARNING FORMALLASHTIRISH MASALALARI

Sharofutdinov I.U., Abdumajidova M.I.

FarDU katta o'qituvchisi, p.f.f.d.(PhD), Iqbol0766@gmail.com,

FarDU talabasi, mukarramaAbdumajidova@gmail.com.

Annotatsiya: Mazkur maqolada obyekt va hodisalarni formallashtirish jarayonining nazariy asoslari va amaliy ahamiyati keng yoritilgan. Formallashtirish tushunchasi, uning ilmiy tadqiqotlar va axborot texnologiyalaridagi o'rni, real obyekt va hodisalarni matematik, mantiqiy hamda axborot modellari orqali ifodalash usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, formallashtirish bosqichlari, abstraksiyalash jarayoni va modellarning aniqligini ta'minlash masalalari ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari obyekt va hodisalarni o'rganishda formallashtirishning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Obyekt, hodisa, formallashtirish, model, abstraksiya, matematik modellashtirish.

Kirish. Hozirgi kunda fan, texnika va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi murakkab obyekt va hodisalarni chuqur o'rganish hamda tahlil qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Real dunyodagi obyekt va hodisalar ko'p hollarda murakkab tuzilishga ega bo'lib, ularni bevosita o'rganish qiyinchilik tug'diradi. Shu sababli bunday obyekt va hodisalarni soddalashtirilgan, ammo mazmunan muhim bo'lgan shaklda ifodalash, ya'ni formallashtirish jarayoni muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Formallashtirish real obyekt va hodisalarning asosiy xususiyatlarini ajratib olish, ularni aniq belgilar, qoidalar, matematik ifodalar yoki modellar yordamida tasvirlashga xizmat qiladi. Ushbu jarayon natijasida murakkab tizimlar ustida tahlil olib borish, ularni taqqoslash, modellashtirish va bashorat qilish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, matematik modellashtirish, sun'iy intellekt, dasturlash va muhandislik sohalarida formallashtirish muhim metodologik vosita hisoblanadi.Mazkur maqolada obyekt va hodisalarni formallashtirishning nazariy asoslari, uning ilmiy va amaliy ahamiyati, shuningdek formallashtirish jarayonining asosiy bosqichlari yoritiladi. Tadqiqot davomida formallashtirishning obyekt va hodisalarni o'rganishdagi o'rni tahlil qilinib, uning samaradorligini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi

Formallashtirish - bu real obyekt, hodisa yoki jarayonlarni aniq va qat’iy qoidalar asosida ifodalash jarayoni bo‘lib, unda belgilar, tushunchalar, matematik ifodalar, mantiqiy qoidalar va modellar qo‘llaniladi. Formallashtirish jarayonining asosiy maqsadi murakkab obyekt va hodisalarni soddalashtirish, ularning muhim xususiyatlarini ajratib ko‘rsatish hamda tahlil qilish va modellashtirish imkoniyatini yaratishdan iborat. Real dunyodagi obyekt va hodisalar ko‘p hollarda murakkab va ko‘p omilli bo‘lib, ularni to‘liq va aniq ifodalash qiyin hisoblanadi. Shu sababli formallashtirish jarayonida obyekt yoki hodisaning mohiyatini tashkil etuvchi asosiy belgilar tanlab olinadi, ikkinchi darajali, kam ahamiyatli xususiyatlar esa e’tibordan chetda qoldiriladi. Natijada obyekt yoki hodisa soddalashtirilgan, lekin mazmunan yetarli darajada to‘liq bo‘lgan shaklda ifodalanadi.Formallashtirish mohiyati abstraksiyalash tushunchasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Abstraksiyalash jarayonida obyektning umumiy va muhim xususiyatlari ajratib olinadi va ular umumiy belgilar orqali ifodalanadi. Masalan, matematika fanida turli shakldagi real jismlar geometrik nuqta, chiziq yoki tekislik kabi abstrakt tushunchalar orqali tasvirlanadi. Bu esa murakkab shakllar ustida umumiy qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi.Formallashtirishning yana bir muhim jihati - aniqlik va qat’iylikdir.

Formal ifodalar subyektiv talqinlarga yo‘l qo‘ymaydi va barcha tadqiqotchilar tomonidan bir xil tushuniladi. Masalan, matematik formula yoki algoritm aniq qoidalarga asoslangan bo‘lib, uni turlicha talqin qilish mumkin emas. Shu jihati bilan formallashtirish ilmiy tadqiqotlarda ishonchlilik va takrorlanuvchanlikni ta’minlaydi.

Formallashtirish jarayoni turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. U matematik formallashtirish (tenglamalar, formulalar), mantiqiy formallashtirish (qoidalar, xulosalar), algoritmik formallashtirish (bosqichma-bosqich amallar) hamda axborot formallashtirish (jadval, sxema, grafiklar) ko‘rinishida amalga oshiriladi. Har bir shakl ma’lum soha va muammolarni yechishda muhim ahamiyatga ega.

Formallashtirishning mohiyati (jadval orqali)

Real obyekt yoki hodisa	Real tavsif	Formal ifoda
Jism	Og‘ir, katta-kichik	Massa (m), hajm (V)
Harorat	Issiq-sovuq	T (°C, K)
Talaba	Shaxs	Ma’lumotlar to‘plami
Harakat	Joy almashish	Formula, grafik
Qaror qabul qilish	Fikr yuritish	Algoritm

Bu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, formallashtirish real tushunchalarni aniq va o‘lchanadigan ko‘rinishga keltiradi.

Formallashtirishga misollar

1-misol(obyekt):

Real obyekt – *talaba*

Real hayotda: tashqi ko‘rinishi, xarakteri, qiziqishlari va hokazo

Formallashtirishda: ism, yosh, guruh, baho

Bu atributlar talaba obyektini axborot tizimida ifodalash uchun yetarli bo‘ladi.

2-misol(hodisa):

Real hodisa – *harakat*

Real hayotda: yo‘l, tezlik, vaqt, qarshilik kuchlari

Formallashtirishda:S=v·tS = v \cdot tS=v·t

Bu formula harakat hodisasining asosiy mohiyatini ifodalaydi.

3-misol(kundalik):

Real jarayon - *do‘konda savdo qilish*

Formallashtirishda: algoritm

Mahsulot tanlash

Narxni aniqlash

To‘lovni amalga oshirish

Chek olish

Shunday qilib, formallashtirish tushunchasining mohiyati real obyekt va hodisalarni ilmiy asosda tushunish, ularni tahlil qilish va modellashtirish imkoniyatini yaratishda namoyon bo‘ladi. U fan va texnikaning ko‘plab sohalarida muhim metodologik vosita bo‘lib, ilmiy bilimlarni tizimlashtirish va rivojlantirishda muhim o‘rin egallaydi.

Obyektlarni formallashtirish jarayoni real hayotdagi obyektlarning muhim xususiyatlarini aniqlab, ularni aniq belgilar, tushunchalar va modellar orqali ifodalashga qaratilgan tizimli faoliyatdir. Ushbu jarayon obyektni chuqur o‘rganish, uni tahlil qilish hamda axborot texnologiyalari yordamida qayta ishlash imkonini beradi. Obyektni formallashtirish avvalo tadqiqot qilinayotgan obyektni aniqlash va uning chegaralarini belgilashdan boshlanadi. Bu bosqichda obyekt nimani o‘z ichiga olishi va nimani qamrab olmasligi aniqlanadi, ya’ni obyektning tadqiqot doirasi belgilanadi. Keyingi bosqichda obyektning barcha xususiyatlari ichidan faqat tadqiqot uchun muhim bo‘lganlari tanlab olinadi. Ushbu jarayon abstraksiyalash deb atalib, ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli belgilar e’tibordan chetda qoldiriladi. Masalan, avtomobil obyektini formallashtirishda uning rangi yoki tashqi ko‘rinishi emas, balki tezlik, yoqilg‘i sarfi va texnik ko‘rsatkichlari muhim hisoblanadi. Tanlab olingan muhim xususiyatlar obyektning atributlari sifatida belgilanadi va ular orqali obyektning holati hamda xossalari ifodalanadi. Har bir atribut aniq nom va qiymatga ega bo‘lishi lozim bo‘lib, bu obyekt haqidagi ma’lumotlarni tizimli ravishda saqlash va qayta ishlash imkonini beradi. Shuningdek, obyektning boshqa obyektlar bilan bo‘lgan munosabatlari ham aniqlanadi, chunki obyektlar ko‘pincha yakka holda emas, balki o‘zaro bog‘liq holda mavjud bo‘ladi. Masalan, talaba obyektining guruh, fan va o‘qituvchi obyektlari bilan aloqasi mavjud. Ushbu atributlar va munosabatlar asosida obyektning formal modeli tanlanadi va quriladi. Formal model matematik formulalar, mantiqiy qoidalar, jadval, sxema yoki algoritm ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Yaratilgan model real obyektga qanchalik mos kelishi tekshiriladi va zarur hollarda aniqlashtiriladi. Shu tariqa obyektlarni formallashtirish jarayoni real obyektni soddalashtirilgan, ammo mazmunan yetarli darajada to‘liq va aniq ko‘rinishda ifodalashni ta’minlaydi hamda ilmiy tadqiqotlar va amaliy faoliyatda samarali qo‘llash imkonini yaratadi.

Hodisalarni formallashtirish - real hayotda sodir bo‘ladigan jarayon va voqealarni aniq qoidalar, belgilar hamda modellar yordamida ifodalash jarayonidir. Hodisalar odatda vaqt davomida rivojlanadi va o‘zgarib boradi, shu sababli ularni formallashtirish obyektlarni formallashtirishga nisbatan murakkabroq hisoblanadi. Ushbu jarayon hodisalarning mohiyatini ochib berish, ularni tahlil qilish va kelajakdagi holatlarini bashorat qilish imkonini beradi. Hodisalarni formallashtirish jarayoni hodisani aniqlash va uning chegaralarini belgilashdan boshlanadi. Bu bosqichda hodisaning qaysi jihatlari o‘rganilishi va qaysi omillar hisobga olinishi aniqlanadi. Keyingi bosqichda hodisaga ta’sir etuvchi asosiy omillar va o‘zgaruvchilar tanlab olinadi, ikkinchi darajali omillar esa e’tibordan chetda qoldiriladi. Ushbu jarayon abstraksiyalash bilan bog‘liq bo‘lib, hodisaning asosiy qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tanlab olingan omillar o‘rtasidagi bog‘lanishlar aniqlanib, ular matematik formulalar, grafiklar, tenglamalar yoki algoritmlar orqali ifodalanadi. Masalan, harakat hodisasi yo‘l, tezlik va vaqt o‘rtasidagi bog‘lanish orqali, iqtisodiy hodisalar esa talab va taklif o‘rtasidagi munosabatlar asosida formallashtiriladi. Hodisalarni formallashtirishda vaqt omili muhim ahamiyatga ega bo‘lib, hodisaning boshlanishi, davom etishi va yakuniy holati alohida e’tiborga olinadi. Shuningdek, hodisalarning sabab-oqibat bog‘lanishlari aniqlanadi, ya’ni qaysi omillar hodisaning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi va qanday natijalarga olib kelishi tahlil qilinadi. Hodisalarni formallashtirish natijasida yaratilgan model real hodisaga qanchalik mos kelishi tekshiriladi va zarur hollarda aniqlashtiriladi. Hodisalarni formallashtirishning asosiy xususiyatlari uning dinamikligi, vaqtga bog‘liqligi, o‘zgaruvchanligi va ko‘p omilliligidadir. Bunday formallashtirish hodisalarni chuqur tahlil qilish, ularning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash hamda bashoratlash imkonini beradi. Shu sababli hodisalarni formallashtirish matematika, fizika, iqtisodiyot, sotsiologiya va boshqa ko‘plab fan sohalarida muhim ilmiy usul hisoblanadi.

Formallashtirishning asosiy bosqichlari obyekt yoki hodisani ilmiy asosda o‘rganish, uni aniq va tizimli shaklda ifodalash hamda tahlil qilishga qaratilgan ketma-ket jarayonlardan iboratdir. Ushbu jarayon birinchi navbatda muammoni aniqlash va tadqiqot maqsadini belgilashdan boshlanadi. Bu bosqichda qaysi obyekt yoki hodisa formallashtirilishi, tadqiqotdan ko‘zlangan asosiy maqsad va yechilishi lozim bo‘lgan vazifalar aniq belgilanadi. Keyingi bosqichda formallashtirilayotgan obyekt yoki hodisaning chegaralari aniqlanadi, ya’ni tadqiqot qamrovi belgilanib, qaysi omillar hisobga olinishi va qaysilari e’tibordan chetda qolishi hal qilinadi. Shundan so‘ng abstraksiyalash jarayoni amalga oshiriladi, bunda obyekt yoki hodisaning eng muhim xususiyatlari va asosiy omillari tanlab olinadi, ikkinchi darajali, kam ahamiyatga ega belgilar chiqarib tashlanadi. Abstraksiyalash bosqichi formallashtirishning poydevori hisoblanib, aynan shu bosqichda kelajakdagi modelning aniqligi va ishonchliligi ta’minlanadi. Keyingi bosqichda tanlab olingan xususiyatlar va omillar o‘rtasidagi bog‘lanishlar aniqlanadi hamda ularni ifodalash uchun mos formal vositalar tanlanadi. Ushbu vositalar matematik formulalar, tenglamalar, mantiqiy qoidalar, algoritmlar, grafiklar yoki jadval ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Shundan so‘ng formal model quriladi, ya’ni tanlangan belgilar va munosabatlar asosida obyekt yoki hodisaning soddalashtirilgan, ammo mazmunan yetarli darajada to‘liq formal ifodasi yaratiladi. Yaratilgan model real obyekt yoki hodisaga qanchalik mos kelishi maxsus tekshiruvlar orqali baholanadi, bu bosqich validatsiya va tekshirish bosqichi deb ataladi. Agar model real jarayonni yetarli darajada aks ettirmasa yoki xatoliklar aniqlansa, model qayta ko‘rib chiqiladi va takomillashtiriladi. Yakuniy bosqichda esa model asosida olingan natijalar tahlil qilinadi va interpretatsiya qilinadi, ya’ni formal natijalar real obyekt yoki hodisa nuqtayi nazaridan izohlanadi hamda amaliy xulosalar chiqariladi. Shu tarzda formallashtirishning barcha bosqichlari izchil va to‘liq bajarilganda obyekt va hodisalarni aniq, tushunarli va samarali tarzda ifodalash imkoniyati yaratiladi hamda ilmiy tadqiqotlar va amaliy faoliyatda yuqori natijalarga erishiladi.

Obyekt va hodisalarni formallashtirish quyidagi asosiy bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Muammoni aniqlash - obyekt yoki hodisaning o'rganiladigan jihatlari belgilanadi.
2. Abstraksiyalash - muhim xususiyatlar ajratilib, ikkinchi darajali belgilar chiqarib tashlanadi.
3. Model tanlash - matematik, mantiqiy yoki axborot modeli tanlanadi.
4. Modelni qurish - tanlangan model asosida obyekt yoki hodisa ifodalanadi.
5. Tahlil va tekshirish -modelning real obyekt yoki hodisaga mosligi baholanadi.

Ushbu bosqichlar ketma-ket bajarilganda formallashtirish jarayoni samarali bo'ladi.

Matematik modellashtirish formallashtirishga asoslangan jarayon bo'lib, real obyekt va hodisalar matematik ifodalar orqali tasvirlanadi. Tenglamalar, funksiyalar, grafiklar matematik modellashtirishning asosiy vositalari hisoblanadi.Masalan, harakat hodisasini tezlik va vaqt orasidagi bog'lanish orqali ifodalash mumkin. Bu esa fizik jarayonlarni chuqurroq tahlil qilish va aniq natijalarga erishish imkonini beradi. Matematik modellar yordamida tajribalar o'tkazish xarajatlari kamayadi va vaqt tejaladi.

Formallashtirishning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Obyekt va hodisalarni aniq va tushunarli ifodalash;
2. Murakkab jarayonlarni soddalashtirish;
3. Kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanish imkoniyati.

Shu bilan birga, formallashtirish ayrim cheklovlarga ham ega. Barcha obyekt va hodisalarni to'liq formallashtirish har doim ham mumkin emas. Ba'zi holatlarda soddalashtirish natijasida muhim jihatlar yo'qolishi mumkin. Shuning uchun formallashtirishda muvozanatni saqlash muhim hisoblanadi.

Xulosa. Obyekt va hodisalarning formallashtirilishi ilmiy tadqiqotlar va amaliy faoliyatda muhim metodologik asos hisoblanadi. Formallashtirish real dunyodagi murakkab obyekt va hodisalarning muhim xususiyatlarini ajratib olish, ularni aniq belgilar, qoidalar va modellar yordamida ifodalash imkonini beradi. Natijada obyekt va hodisalarni tizimli ravishda tahlil qilish, solishtirish hamda ular ustida hisob-kitoblar olib borish osonlashadi.

Tadqiqot davomida formallashtirish tushunchasi va uning mohiyati, obyekt hamda hodisalarni formallashtirish jarayonining oʻziga xos jihatlari, shuningdek formallashtirishning asosiy bosqichlari yoritib berildi. Obyektlarni formallashtirishda ularning atributlari va oʻzaro munosabatlarini aniqlash muhim boʻlsa, hodisalarni formallashtirishda vaqt omili, sabab-oqibat bogʻlanishlari va dinamik oʻzgarishlar asosiy ahamiyat kasb etishi koʻrsatib berildi.Xulosa qilib aytganda, formallashtirish fan va texnika sohalarida aniqlik, izchillik va ishonchlilikni ta’minlaydi. U matematik modellashtirish, informatika, muhandislik va boshqa koʻplab sohalarda samarali qoʻllanilib, murakkab muammolarni hal etishda muhim vosita boʻlib xizmat qiladi. Obyekt va hodisalarning toʻgʻri va asosli formallashtirilishi ilmiy tadqiqotlar natijadorligini oshirishga hamda amaliy masalalarni samarali yechishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Toʻraev B.X. Matematik modellashtirish asoslari. -Toshkent: Oʻqituvchi, 2018.
2. Xolmatov A.A. Axborot texnologiyalari va modellashtirish. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
3. Ismoilov R.R. Informatika va axborot tizimlari. - Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.
4. Samarskii A.A., Mikhailov A.P. Mathematical Modelling. -Moscow: Fizmatlit, 2001.
5. Shannon C.E., Weaver W. The Mathematical Theory of Communication. - Urbana: University of Illinois Press, 1949.
6. Pressman R.S. Software Engineering: A Practitioner’s Approach. - New York: McGraw-Hill, 2014.
7. Sommerville I. Software Engineering. - Boston: Pearson, 2015.
8. Law A.M., Kelton W.D. Simulation Modeling and Analysis. - New York: McGraw-Hill, 2000.

CHO'LPON ASARLARIDA ANTROPONIM VA TOPONIMLAR ALLYUZIYASI HAMDA ULARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Jahongirova Sh.

FarDU magistranti. Shahnozajahongirova73@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulhamid Cho'lpon asarlarida qo'llanilgan antroponimlar (inson ismlari) va toponimlarning (joy nomlari) allyuziyaviy xususiyatlari hamda ularning lingvomadaniy mohiyati tahlil qilinadi. Allyuziya badiiy matnda tarixiy, diniy, folklor yoki adabiy manbalarga bilvosita ishora qilish orqali konnotativ ma'no hosil qiluvchi vosita sifatida talqin etiladi. Maqola davomida Cho'lpon asarlarida uchraydigan tarixiy (masalan, Amir Temur, Chingizxon), diniy (Ahmad Yassaviy) hamda geografik (Shveysariya, Amerika Qo'shma Shtatlari) birliklar lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, allyuziyalar matnning implitsit qatlamini faollashtirib, o'quvchining madaniy bilim fondiga tayanadi hamda badiiy-estetik ta'sirchanlikni kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: allyuziya, lingvomadaniyat, intertekstuallik, antroponim, toponim, konnotatsiya, denotativ ma'no.

Kirish. So'nggi yillarda gap semantikasi turli tomondan o'rganilmoqda. Tilshunoslar tomonidan matnning yuqori sathi keng ko'lamda o'rganilgan, ammo uning quyi sathi tadqiqi ko'plab tahlillarga muhtoj. Gapning semantik tuzilishi va u bilan bog'liq xilma-xillik, ularga xos xususiyatlar o'rganilishi davom etmoqda. Gap qurilishida ifodalanmaydigan, lekin mazmunda u yoki bu tarzda namoyon bo'ladigan semantik birliklar ko'plab tadqiqotlarga obyekt vazifasini o'tamoqda. Nizomiddin Mahmudov xarakter jihatidan o'zaro farqlanuvchi bunday birliklarni "yashirin kategoriyalar", "murakkab implitsit ifodalar" deb atagan[1]. Xuddi shu mavzuga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarda aktuallik kasb etayotgan tushunchalardan biri allyuziya hodisasidir. Bu hodisani tadqiq etish matnning semantik-struktur jihatini chuqurroq o'rganishga yo'l ochadi.

Tadqiqot maqsadi — adabiy, tarixiy, diniy, folklorik allyuziyalarni aniqlash va ularning badiiy matndagi o'rnini o'rganish. Mazkur birliklar orqali tinglovchining

[1] Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap. – Toshkent., O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 1986-yil 2-son. B.28

madaniy bilim fondiga ta’sir etilishi va lingvomadaniy xususiyatlarning aks ettirilishini tadqiq qilish.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Tavsifiy metod — birliklarning lug‘aviy ma’nosini aniqlash.

Kontekstual-semantik tahlil — allyuziyalarning matndagi vazifasini aniqlash.

Lingvomadaniy yondashuv — madaniy kodlarni aniqlash.

Struktur tahlil — birliklarning matnning umumiy kompozitsion tuzilishidagi rolini aniqlash.

Tadqiqot obyekti sifatida Cho‘lponning “Qurboni jaholat”, “Do‘xtur Muhamadiyor”, “Qor qo‘ynida lola” asarlaridagi antroponim va toponimlar olindi.

Natijalar

Tahlil natijasida Cho‘lpon asarlarida allyuziyaning quyidagi turlari aniqlanadi:

1. Tarixiy allyuziya. “Do‘xtur Muhamadiyor” asarida Amir Temur va Chingizxon nomlarining qo‘llanishi o‘quvchi ongida XIII–XIV asr tarixiy davrini jonlantiradi. Ushbu birliklar tarixiy xotirani faollashtirib, vaqt o‘tkinchiligi va sivilizatsion qiyos konseptini yuzaga chiqaradi.

2. Toponimik (geografik) allyuziya. “Do‘xtur Muhamadiyor” asarida Shvetsariya va Amerika Qo‘shma Shtatlari nomlari konnotativ timsol sifatida ishlatiladi.

Shvetsariya — tabiiy go‘zallik;

Amerika — farovonlik va taraqqiyot timsoli.

Bu yerda toponimlar denotativ emas, baholovchi (konnotativ) ma’noda qo‘llanib, Turkistonning tabiiy salohiyatiga implitsit ijobiy baho beradi.

3. Diniy allyuziya. “Qor qo‘ynida lola” asarida “Sulton ul-orifin” nomi orqali Ahmad Yassaviy ga ishora qilinadi. Ushbu alluziya xalq ongidagi avliyolik, e’tiqod va ma’naviy buyuklik konseptlarini faollashtiradi.

Diniy allyuziya orqali muallif bilvosita maqtov va hurmatni ifodalaydi hamda milliy-madaniy ong qatlamiga murojaat qiladi.

Avvalo, allyuziya tushunchasiga to'xtalish zarur. Allyuziya va intertekst bu birinchi navbatda adabiyotda ushbu yo'nalishning rivojlanishi bilan tilda paydo bo'lgan postmodernizm birliklari sifatida tan olinadi[2]. Tilshunoslikdagi allyuziya tushunchasi nima? ALLYUZIYA – aniq tilga olinmagan, lekin madaniy, diniy, tarixiy yoki adabiy kontekstda ma'lum bo'lgan shaxs, voqea yoki matnga ishora qilish orqali hosil bo'ladigan bilvosita ma'no. Masalan, "Uning Xizrdek paydo bo'lishini kutdim" jumlasi orqali muallif bevosita yordamni emas, balki kutilmagan, ilohiyona yordamni nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Allyuziya madaniy kompetensiyani talab qiladi va matnning chuqur konnotativ qatlamini hosil qiladi[3]. Demak, allyuziya – bu matnning chuqur qatlamida yuzaga keladigan hodisa bo'lib, u muayyan so'zlar orqali ma'lum bir vaziyat, voqea yoki shaxsga ishora qiladi. Bu ishora ularning xususiyatlari, his-tuyg'ulari va jamiyatdagi o'rnini aks ettiradi. Fransuz yozuvchisi Sharl Nodye allyuziya uchun shunday ta'rifni taklif qilgan: "Ishora, yoki allyuziya – bu o'z o'rnida iqtibos keltirish mahorati bo'lib, muallif unga avval mavjud bo'lmagan ma'noni beradi[4]. Ko'rinib turibdiki, Sh. Nodye "qayta nomlangan allyuziya" tushunchasiga urg'u beradi, "qayta anglangan iqtiboslar parodiyalangan tus oladi" degan fikrga keladi. Demak, allyuziya matnning quyi mazmuniy sathiga oid birlik bo'lib, u tarixiy voqea, tarixiy shaxs, madaniy hayotga ishora qiladi, nutqni bezaydi, implikatsiya jarayonini yuzaga keltiradi, natijada matnning mazmuni boyiydi.

Tilshunoslikda allyuziyaning bir necha turi ajratiladi.

1. Adabiy allyuziya.
2. Tarixiy allyuziya.
3. Diniy allyuziya.
4. Mifologik allyuziya.

---

[2] Xoshimova Dilso'z Rasuljon qizi. Allyuziya va intertekstuallik lingvistik tushunchalarining o`zaro bog'lanishi (maqola). – Qo'qon., Academic research in educational sciences, 2021-yil, 2-son. B.1391

[3] Yuldosheva Mashhura. Pragmalingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Namangan., 2025. B.7

[4]Нодье Ш. Читайте старые книги: Новеллы, Статьи, эссе о книге, книжниках, чтении. — Москва: Книга, 1989.
Источник: https://litfest.ru/teoria/allyuziya.html https://litfest.ru/teoria/allyuziya.html

5. Folklorik allyuziya

Abdulhamid Cho'lpon asarlarida uchragan ayrim allyuziyalarni tahlil maydoniga tortamiz hamda ularning lingvomadaniy xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

"…Gazitchilarning ishi hamma vaqt aqcha topmoq. Gazitning so'zini to'g'risi bo'lmaydir, hamma yolg'on narsalar. Bor uydan "Jangnomayi Ahmad Zamji"ni olib chiqub bizga o'qub ber. Bechora Eshmurod uni olib chiqib ikki-uch varaq o'qub berdi. Aning savobini Ahmad Zamjining arvohiga bag'ishlab kitobni yopdilar…" ("Qurboni jaholat" Cho'lpon).

Xo'sh, "Jangnomayi Ahmad Zamji" qanday asar? Ahmad Zamji kim? O'zbek xalqi uchun bu nomning qanday ahamiyati bor? "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"da bu ikki nomga quyidagicha izoh keltirilgan: "O'rta asrlarda esa Jangnomalar ("Jangnomai Amir Hamza", "Abu Muslim jangnomasi", Jangnomai Sayyid Battoli G'oziy", "Ahmad Zamjiy", "Musaybnoma", "Yetmish g'azot" va b.) xalq orasida keng tarqalgan. O'zbek xalqining madaniy hayotida jangnomaxonlik an'anasi keng o'rin tutgan. Chunki bunday asarlarning yaxshi namunalari kishilarni yurtparvarlik, qahramonlik va elga fidoyilik kabi yuksak g'oyalar ruhida tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etgan"[5]. Milliy madaniy va ma'naviy boyligimiz haqida bildirilgan ushbu matnda Ahmad Zamjiy nomiga havola keltiriladi va quyidagi izoh ilova qilinadi. AHMAD (?-1481) - Katta O'rda xoni (1465-81). 1465-yil akasi Mahmudxon (1459-65)ga qarshi isyon ko'tarib taxtni egallagan. Ahmad 1472-yil Polsha qiroli Kazimir IV bilan Ivan III Vasilyeviga qarshi ittifoq tuzgan. 1476-yil Ahmad Ivan IIIdan Katta O'rdaga qaram bo'lishni talab qilgan. Biroq kuchlar nisbati O'rda foydasiga emasdi. 1480-yilda Ahmad Moskva ustiga muvaffaqiyatsiz yurish qilgach (qarang Ugradagi turish), Rus mo'g'ullar istibdodidan uzil-kesil xalos bo'lgan. Ahmad 1481-yil 6-yanvarda Dones daryosining quyilish yerida no'g'aylar bilan ittifoqlikda harakat qilgan Tuman xoni Iboq tomonidan o'ldirilgan.

[5] O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent: 2000-2006. A harfi. B.856

O’rta asrlarda yurt podshosi, shu bilan birga, harbiy sarkarda bo’lgan Ahmad Zamjiy asrlar davomida xalqning jasur qahramoni sifatida ulug’lab kelingan, “*savobini Ahmad Zamjining arvohiga bag’ishlab*” duolar qilingan. Bunday asarlar xalqning baxtli yashash to’g’risidagi ideal orzu istaklarini ifodalagani sababli har bir avlod tomonidan qiziqib o’qilgan. Adabiyotshunos Dilmurod Quronovning fikricha, bu asar xalq orasida mashhur jangnomalardan biri bo’lib, inqilobdan keyin nashr etilgan emas. Qo’shimcha qilish mumkinki, ushbu badiiy matn yaratilgan davrda gazeta kundalik hayotga u qadar o’rnashib ulgurmaganligidan uning faoliyatiga ishonchsizlik yuzaga kelgan. Natijada xalq orasida milliy asarlar va gazetalarni qiyoslash, ma’naviy xazinamizni har qanday narsadan ustun qo’yish kayfiyati kuchli bo’lgan. Ushbu allyuzion birlik folklor nomlari bilan xalqning madaniy bilim fondiga asoslangan holda matnning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan, tinglovchida o’z xalqidan faxrlanish va ajdodlarini xotirlash tuyg’usini uyg’otishga xizmat qilgan.

“Ey Chingiz va Temur askarlarini ko’rgan qop qora tog’lar! Ey vatanim Turkistonning eski davrini ko’rgan tog’ bobolar. Chin ayting, bu 20-asr madaniyatini ham ko’rib turibsiz”. (“Do’xtur Muhamadiyor” Cho’lpon).

Ushbu parchada Temur va Chingiz nomining berilishi tarixiy allyuziyani yuzaga chiqargan. Shu bois, tinglovchi ongida XIII-XIV asrlar gavdalanadi. “*Chingiz va Temur askarlarini ko’rgan qop qora tog’lar*” jumlasi orqali qanchadan qancha jang-u jadallarga guvoh bo’lgan, ammo hali ham o’zgarishsiz turgan tog’lar tushunchasi orqali dunyoning o’tkinchiligiga bog’liq konseptual manzara oydinlashtirilgan. Matnda mazkur allyuziya madaniy umumlashtirish orqali eslatma berish maqsadida qo’llangan.

Har bir til vakillarida milliy-madaniy konsept mavjud bo’lib, ayrim davlat nomlari muayyan belgilar bilan mutahkam bog’langan bo’ladi. Bu jarayon toponimik konnotatsiya hisoblanib toponim bir vaqtning o’zida ham mamlakat, ham go’zallik (Shvetsariya), farovonlik (Norvegiya), zakovat (Bag’dod), boylik (Misr), sevgi (Parij) ma’nolarini ham uyg’otadi. Cho’lpon “Do’xtur Muhammadiyor” hikoyasida quyidagi parchani keltiradi. Bunda toponimik birlik vositasida yuzaga chiqqan allyuza aks etgsan.

"...Chiroyli manzaralari – uzoq-uzoq, buyuk-buyuk, yashil-yashil va baland-baland tog'lari Isveycharadan kam emas edi. Nahr-nahr oqib turgan suvlari v anima eksa shunday bo'ladurg'on mahsuldor tuproqlari ila Amriqodan hech kamligi yo'q edi. Ilmsiz boylari, johil "olimlari", yolg'on ishonchlari va isrofning koni bo'luvi ila hech bir narsaga o'xshamas edi " ("Do'xtur Muhammadiyor" Cho'lpon).

Allyuziya – madaniy xotira va til birliklarining kesishgan nuqtasidir. Unda denotativ ma'no emas, konnotativ (baholovchi) ma'no muhim. Mazkur kontekstda allyuziya unsurlari semantik transformatsiyaga uchrab, timsol darajasiga ko'tariladi va muayyan madaniy kodlarni faollashtiradi. Matnda jahon miqyosida mashhur bo'lgan mamlakatning go'zalligi va farovonligiga ishora qilish orqali Turkistonning tabiiy resurslari nisbatan implitsit baho beriladi. Bu o'rinda allyuziya pragmatik vazifani bajarib, o'quvchining kognitiv faoliyatiga ta'sir etish orqali muallifning maqsadini ro'yobga chiqaradi. Qiyoslash usuli Turkistonning tabiiy boyliklariga nisbatan ijobiy konnotatsiyani shakllantiradi va o'quvchida estetik zavq uyg'otadi. Lingvistik tahlil shuni ko'rsatadiki, matnda qo'llanilgan allyuziya vositasi intertekstuallikning yuzaga kelishi bo'lib, unda muallif o'quvchini madaniy xotiraga murojaat qilishga undaydi.

O'zbek xalqining diniy ulamolar, shayxlar avliyo darajasida ko'rilgan so'fiylarga nisbatan munosabat chuqur tarixiy ildizga ega bo'lib, xalq madaniyatida hurmat, kuchli ishonch, mustahkam e'tiqod tushunchalari bilan chambarchas bog'liq.

"...Samandar aka xonaqohdan chiqdi, haligi nazrlarning hammasini ko'rdi, ko'zdan o'tkazdi, ha barakalla, Sulton orifning jamollarini ko'ring". ("Qor qo'ynida lola" Cho'lpon)

Yuqoridagi parchada Sultonul Orifin nomi tilga olinadi. Bu nom Ahmad Yassaviyga nisbatan ishlatiladi. Fikrimizni asoslash uchun quyidagilarni keltiramiz: *"Sohibqiron Amir Temur tavalludiga bag'ishlangan ushbu risola Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy haqida ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan noyob qo'lyozmalar asosida yozilgan bo'lib, shuningdek unda Markaziy Osiyo ma'naviyati tarixidan o'rin olgan bir* *qancha mashhur shaxslar ... to'g'risida birlamchi manbalardan ma'lumotlar keltirilgan".* ("Sultonul orifin Xoja Ahmad Yassaviy" risola. Hamidxon Islomiy).

"Is'hoqxon Ibrat Ahmad Yassaviy (Sulton ul-orifin) avlodiga mansub ekanini yozib qoldirgan:

Ibrat taxallusimdir, ahfodi Hazrati Sulton,

Shuhratda – Hoji To'ra, ma'vosi – To'raqo'rg'on" . (Jadidlar. Is'hoqxon To'ra Ibrat).

Demak, bundan ko'rinib turibdiki, Ahmad Yassaviyga nisbatan "Sulton ul-orifin", ya'ni "oriflar sultoni" deya nom berilgan, uning bilimi, avliyolik darajasiga ko'tarilgan shaxsiyati xalq milliy ongida "buyuklik" maqomini olgan. Ushbu matnda bilvosita maqtovni yetkazish maqsadida allyuziya hodisasi uchun asos vazifasini bajarmoqda.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Allyuziyalar og'zaki nutqda quyidagi stilistik va kommunikativ vazifalarni bajaradi:

1. Estetik-funksional vazifa. Allyuziya nutqqa obrazlilik, badiiylik kiritadi. adresatning tasavvurini boyitadi, nutqni emotsional qiladi.

2. Kommunikativ-pragmatik vazifa. tinglovchining madaniy bilimiga tayanadi. Fikrni to'g'ridan-to'g'ri emas, balki konnotativ yo'l bilan yetkazadi. Bu esa tinglovchini faol idrok qilishga undaydi.

3. Ekspressiv-emotsional vazifa. Allyuziya yordamida kinoya, istehzo, maqtov, e'tirof, ogohlantirish va boshqalar nozik tarzda ifodalanadi.

4. Ijtimoiy-madaniy kod sifatida. Demak, allyuziya nafaqat pragmatik, balki lingvomadaniy xususiyatga ham ega bo'lib, u o'zida ma'lum bir xalqning o'tmishi va buguniga xos madaniyatini aks ettiradi, xalq hayotida o'z o'rniga ega bo'lgan ijtimoiy prototiplarning xususiyatlarini yodga solidi. Allyuziyada tinglovchining madaniy bilim fondiga tayaniladi.

Xulosa. Cho'lpon o'z asarlarida allyuziyadan unumli foydalanib, matnning ma'no qatlamini boyitadi. Uning allyuziyalari madaniy xotira va til birliklarining o'zaro ta'sirini namoyon etadi. "Do'xtur Muhamadiyor"da geografik allyuziyalar

Turkistonning tabiiy boyliklariga baho berish vositasi sifatida xizmat qiladi. “Qor qo'ynida lola”da diniy shaxsga ishora xalqning e'tiqodini aks ettiradi. Cho'lpon allyuziyalar orqali o'quvchini madaniy xotiraga murojaat qilishga undaydi. Uning asarlaridagi allyuziyalar intertekstuallikni yuzaga keltiradi. Cho'lponning allyuziyalari asarning ta'sirchanligini oshiradi va o'quvchida estetik zavq uyg'otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap. // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1986, № 6. – B. 28-32

2. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. – 2000-2005.

3. Xoshimova D.R. Allyuziya va intertekstuallik lingvistik tushunchalarining o`zaro bog'lanishi // Academic research in educational sciences. – Qo’qon, 2021, № 2. – B.1391

4. Yuldosheva M. Pragmalingvistik terminlarning izohli lug’ati. – Namangan, 2025. – B.7

5. Shermuxamedova N. A. Allyuziya va uning matndagi roli// Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture. – Buxoro, 2023, № 4. – B.167-171

MATN TILSHUNOSLIGI VA USLUBSHUNOSLIKNING O‘ZARO INTYEGRASIYASI

Ibragimova E.I., Tojimamatova Sh.M.
FarDU Professori, f.f.n., Professor. Extiyotxon@gmail.com,
FarDU magistranti, shahnozatojimamatova75@gmail.com

Annotasiya. Mazkur maqolada matn tilshunosligi (tekstologiya) va uslubshunoslikning (stilistika) zamonaviy filologiyadagi o‘zaro bog‘liqlik masalalari tahlil qilinadi. Ilmiy tadqiqotning asosiy maqsadi – matnni lingvostilistik jihatdan tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslarini yoritib berish. Maqolada matn kategoriyalari, uslubiy vositalarning pragmatik funksiyasi, hamda mumtoz va hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi matnlarning qiyosiy-stilistik tahlili masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: matn tilshunosligi, uslubshunoslik, tekstologiya, lingvostilistik tahlil, pragmatika, muallif intensiyasi, filologik tadqiqot.

Hozirgi zamon tilshunosligida matnni yaxlit o‘rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Matn nafaqat til birliklarining yig‘indisi, balki murakkab tuzilishga ega bo‘lgan, kommunikativ va pragmatik vazifani bajaruvchi birlik sifatida e'tirof etilmoqda. Bu esa matnshunoslik va uslubshunoslikning bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanishini taqozo etadi[6].

Shu o’rinda matnshunoslik va uslubshunoslik sohasi bilan shug'ullangan tilshunoslarimizni ta'kidlab o’tmasdan turib, ushbu sohalar haqida gapirib bo’lmaydi. Xalqaro matnshunoslik maktablari vakillari D.Lixachyov, K.Laxman, J.MakGann, rus matnshunoslaridan B.Tomoshevskoy, V.Vinogradov, o’zbek mantshunoslaridan X.Sulaymonov, N.Jumaxo‘ja kabilar tomonidan asos solingan bo’lib, bugungi kunda M.Hakimov kabi bir kator tilshunos olimlarimiz tomonidan jadal sur'atda rivojlanmoqda va ular raqamli texnologiyalar bilan integrasiyalashib,yangi bosqichga ko‘tarilmoqda[7].

Akademik Nusratullo Jumaxo‘ja ta'kidlaganidek, matnshunoslik tor ma'nodagi adabiyotshunoslik yoki tilshunoslik emas, balki "Umumfilologik faoliyat"dir. Chunki matn bilan ishlash jarayoni ham til qonunlarini, ham adabiy-estetik mezonlarni, ham muallif uslubini chuqur bilishni talab qiladi. Uslubshunoslik esa matnning ta'sirchanligini, janr xususiyatlarini va muallif intensiyasini amalga oshirish vositalarini o‘rganadi.[8]

6.Нусратулло Жумахўжа. Матншунослик – умумфилологик фаолият. 14.07.2025 й. Ziyouz.uz https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nusratullo-jumaxoja-matnshunoslik-umumfilologik-faoliyat/

7.Тураева, У. (2025). Лингвокультурологические и стилистические особенности научного текста. Модели и методы в современной науке, 4(9), 163-166

8.Чепракова, Т.А. (2003). Жанрово-стилистические и типологические характеристики научного текста (На материале текстов по лингвистике и литературоведению). Дис. ... канд. филол. наук. Нальчик

Uslubshunoslik bo'yicha ham quyidagi tilushunoslarimiz tomonidan juda katta ilmiy ishlar amalga oshirigan va oshirilmoqda.

G'arb uslubshunoslik maktabi asoschilaridan Sharl Balli, I.R.Galperin, Yu.M.Skrebnev; rus tilshunoslaridan V.V.Vinogradov, V.I.Shaxovskiy, o'zbek uslubshunoslarimizdan A.Fitrat, A.Gulom, E.Oxujonov, A.Abdupattoev, A,Mamajonovlar hisoblanadi. A.Mamajonov - O'zbekistonda tanilgan tilshunos olim. U aynan sintaksis(gap qurish)va stilistika (uslubshunoslik) sohalaridagi tadqiqotlari bilan mashhur. Uning "O'zbek tilida qo'shma gaplarining stilistik xususiyatlari" mavzusidagi doktorlik disertasiyasi bu sohadagi fundamental tadqiqotlardan biri hisoblanadi va keyingi tadqiqotchilar uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda matnni lingvostilistik jihatdan tadqiq etish borasida yaxlit konsepsiya mavjud emas. Ko'pgina ishlar sof matnshunoslik (qo'lyozmalarni solishtirish, nashrga tayyorlash) yoki sof uslubshunoslik (obrazli vositalarni sanab o'tish) doirada qolib ketmoqda. Bu ikki sohaning integratsiyasi tadqiqotlari uchun istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Matnshunoslik va uslubshunoslikning nazariy masalalari ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, XX asrning 80-yillarida O'zbekistonda matnshunoslikka oid keng qamrovli bahs-munozaralar bo'lib o'tgan. A.Rustamov, A.Hayitmetov, V.Rahmonov kabi olimlarning maqolalarida matnning ishonchliligi, uni tahrir qilish tamoyillari muhokama qilingan.

Zamonaviy tilshunoslikda esa matnga pragmatik va lingvokulturologik yondashuv kuchaymoqda. Xususan, ilmiy matnlarning stilistik xususiyatlari, ularda muallif intensiyasining ifodalanishi masalalari dolzarbdir. U.To'raeva ta'kidlaganidek, ilmiy matn "universal bilish prinsiplari" bilan birga "milliy madaniyat xususiyatlari"ni ham aks ettiradi.

Mazkur tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi:

- ✓ tavsifiy usul – matnshunoslik va uslubshunoslikning nazariy asoslarini yoritishda;
- ✓ qiyosiy-tarixiy usul – matnlarning turli davrlarga oid nusxalarini solishtirishda;
- ✓ komponent tahlil – matnning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganishda;
- ✓ kontekstual va pragmatik tahlil – muallif intensiyasi va uslubiy vositalarning funksiyasini aniqlashtiradi.

Matnshunoslik (tekstologiya) va uslubshunoslikning (stilistika) o'zaro munosabatini "umumiylik – xususiylik" dialektikasida ko'rib chiqish mumkin. Matnshunoslik matnning yaratilish tarixi, manbalari, turli nusxalaridagi farqlar, uning muallifligi muammolari bilan shug'ullanadi[9]. Uslubshunoslikda esa matnning til jihatiga, ya'ni ushbu matn qanday vositalar yordamida yaratilganligi, undagi obrazlilik, ekspressivlik va ta'sirchanlik mexanizmlariga e'tibor qaratadi .

Bu ikki sohaning kesishgan nuqtasida lingvostilistik tahlil yotadi. Masalan, Navoiy g'azallarining turli qo'lyozmalarini solishtirish tekstologik vazifa bo'lsa, ushbu g'azallaridagi badiiy san'atlar, so'z tanlash mahorati va ritmik-intonatsion qurilishni o'rganish uslubshunoslikning vazifasidir.[10]

Har qanday matn stilistik jihatdan yaxlit bo'lishi kerak. Bu yaxlitlik matnning turli sathlarida (leksik, morfologik, sintaktik) namoyon bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, matnning stilistik yaxlitligini ta'minlashda quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

Funksional uslubning ustuvorligi – matnning ilmiy, badiiy yoki publitsistik uslubga tegishliligi uning leksik tarkibi va grammatik qurilishini belgilaydi.

Muallif intensiyasi – muallifning asosiy maqsadi (masalan, ishontirish, tushuntirish, hissiy ta'sir ko'rsatish) matndagi til vositalarining tanlanishiga bevosita ta'sir etadi.

Kompozitsion qurilma – matnning kirish, asosiy qism va xulosa kabi tarkibiy bo'laklarga ajratilishi ham stilistik jihatdan izchil bo'lishi lozim.

Lingvostilistik tahlilning amaliy jihatlari (magistrlik tadqiqotlari uchun) matnni lingvostilistik tadqiq etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Tekstologik bosqich: tadqiqot obyekti sifatida tanlangan asarning (yoki matnlar to'plamining) barcha mavjud nusxalari to'planadi. Ularning bir-biridan farqli jihatlari aniqlanadi. Matnshunoslikning asosiy talabi – ishonchli, avtoritetli matnni aniqlashdir.

Lingvistik bosqich: aniqlangan asosiy matnning leksikasi, morfologiyasi va sintaksisi tahlil qilinadi. Bu bosqichda til birliklarining stilistik bo'yoqdorligi, ularning matn doirasidagi semantik xususiyatlari o'rganiladi.

Pragmatik bosqichda esa: til vositalari matn oqimida qanday vazifa bajarayotganligi aniqlanadi. Muallifning asosiy intensiyasi (maqsadi) nima va u qanday til vositalari yordamida amalga oshirilganligini aniqlashdir .

Masalan, Ch.Aytmatovning "Somonchining yo'li" asarini tahlil qilayotgan bo'lsak, avvalo asarning nashrlaridagi farqlarni (tekstologiya), so'ngra muallif uslubining lisoniy xususiyatlarini (stilistika) va nihoyat, asarning o'quvchiga ta'sir etish mexanizmlarini (pragmatika) o'rganishi lozim.

---

[9] Нусратулло Жумахўжа. Матншунослик – умумфилологик фаолият. 14.07.2025 й. Ziyouz.uz https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nusratullo-jumaxoja-matnshunoslik-umumfilologik-faoliyat/

[10] Varfolomeeva, Yu. N. (2020). Stylistic paradigm of "description" type text. Philology at MGIMO

XULOSA. Matnshunoslik va uslubshunoslikning o‘zaro integrasiyasi zamonaviy filologik tadqiqotlarning samaradorligini oshirishning muhim shartidir. Matnni faqat bir tomonlama (faqat tekstologik yoki faqat stilistik) o‘rganish uning tabiatini to‘liq anglash imkonini bermaydi.

Ilmiy tadqiqotlar uchun quyidagi xulosalar muhim ahamiyatga ega: matnshunoslik umumfilologik faoliyat sifatida nafaqat adabiyotshunos, balki tilshunos olimning ham asosiy quroli bo‘lishi lozim .

Uslubshunoslik matnning kommunikativ va pragmatik salohiyatini ochib berishga xizmat qiladi va matnni kompleks (tekstologik, lingvistik, stilistik va pragmatik) tadqiq etish filologiyaning nazariy va amaliy muammolarini yechishda eng samarali yo‘ldir.

Kelgusi tadqiqotlarda mumtoz va hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi matnlarning lingvostilistik xususiyatlarini qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganish, shuningdek, matnning stilistik yaxlitligini ta'minlovchi omillarni kompyuter lingvistikasi usullari yordamida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Нусратулло Жумахўжа. Матншунослик – умумфилологик фаолият. 14.07.2025 й. Ziyouz.uz https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nusratullo-jumaxoja-matnshunoslik-umumfilologik -faoliyat/

1. Тураева, У. (2025). Лингвокультурологические и стилистические особенности научного текста. Модели и методы в современной науке, 4(9), 163-166

2. Чепракова, Т.А. (2003). Жанрово-стилистические и типологические характеристики научного текста (На материале текстов по лингвистике и литературоведению). Дис. ... канд. филол. наук. Нальчик

3. Нусратулло Жумахўжа. Матншунослик – умумфилологик фаолият. 14.07.2025 й. Ziyouz.uz https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/nusratullo-jumaxoja-matnshunoslik-umumfilologik -faoliyat/

4. Varfolomeeva, Yu. N. (2020). Stylistic paradigm of "description" type text. Philology at MGIMO

MATEMATIKADA QIZIQARLI MASALALAR VA YECHISH USULLARI

Sotvoldiyev A.I., Maxmasaidova S.U.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti akmal.sotvoldiyev@mail.ru

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti sayyodxonm@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola umumiy o'rta ta'lim maktablarida matematika fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirish va bilim sifatini yuksaltirish masalasini ilmiy-didaktik jihatdan tadqiq etishga bag'ishlangan. Maqolada matematika fanining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan uch buyuk alloma – Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi tizimli ravishda o'rganilgan. Xorazmiyning o'nlik pozitsion sanoq tizimini joriy etishdagi roli, "panjara" usuli bilan ko'paytirish texnikasi, Beruniyning proporsional hisob-kitob sohasidagi "besh miqdor qoidasi" va "to'qqiz miqdor qoidasi", Ibn Sinoning 9 raqami yordamida sonlarni kvadrat va kubga ko'tarish to'g'riligini tekshirish qoidalari tahlil qilingan. Har bir bo'limda nazariy asoslar matematik isbot bilan mustahkamlanib, o'quvchilar uchun qiziqarli va yechish mumkin bo'lgan amaliy masalalar keltirilib, natijalari jadval ko'rinishida umumlashtirilgan. Maqola matematik ta'limning tarixiy va metodologik jihatlarini birlashtirgan holda zamonaviy o'qitish amaliyotiga tadbiq etish uchun mo'ljallangan ilmiy-metodik manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: matematikani o'qitish, Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, algebra, o'nlik sanoq tizimi, panjara usuli, besh miqdor qoidasi, sonlarni tekshirish qoidalari, didaktik vositalar, matematika tarixi.

KIRISH. Ma'lumki, umumiy o'rta ta'lim maktablarida matematika fanini o'qitish har doim ham o'quvchilar uchun qiziqarli va tushunarli bo'lavermaydi. Ko'pchilik o'quvchilar matematikani "quruq" va "hayotdan uzoq" fan sifatida qabul qilishadi. Biroq, matematika tarixi shuni ko'rsatadiki, bu fan ming yillar davomida aniq hayotiy muammolarni hal etish ehtiyojidan tug'ilgan va rivojlangan [1].

Bugungi kunda O'zbekistonda ta'lim sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5032-son qarori matematika ta'limini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratib, o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishni maqsad qilib qo'ygan [6]. Shu bilan birga, ta'limda innovatsion va tarixiy-ma'rifiy yondashuvlardan foydalanish o‘quvchilarning kognitiv qiziqishini (bilishga intilishini) sezilarli darajada oshirishi ilmiy jihatdan asoslangan [5].

Ushbu maqolada biz matematika fani tarixidagi uch ulkan siymoning – Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinoning – merosidan olingan qiziqarli masalalar va usullarni ilmiy-didaktik nuqtai nazardan tahlil qilamiz. Har bir bo‘lim tegishli nazariy asosni, amaliy misol va masalalarni, shuningdek, o‘qituvchilar uchun metodik tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Tadqiqotning maqsadi: matematika tarixi boyliklaridan foydalanib, o‘quv jarayonini jonlantirish va o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini ilmiy asosda oshirishning samarali yo‘llarini ko‘rsatish.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Muso al-Xorazmiy va raqamlar inqilobi. Muso al-Xorazmiy (taxminan 780-850) – O‘rta Osiyo, xususan Xorazm zaminidan yetishib chiqqan buyuk alloma bo‘lib, uning asarlari nafaqat Sharq, balki G‘arb matematikasining poydevorini ham shakllantirgan. U Bag‘doddagi “Bayt ul-Hikma” (Donishmandlar uyi) akademiyasida faoliyat yuritgan va o‘z asarlarini arab tilida yozgan.

Uning “Kitob al-hisob al-hindiy” (Hind hisobi kitobi) nomli asari o‘nlik pozitsion sanoq tizimini (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 raqamlari) arab olamiga, undan esa Yevropaga tarqatishda hal qiluvchi rol o‘ynadi. Ushbu raqamlar hozirda “arab raqamlari” deb atalsa-da, aslida Hindistonda ixtiro qilingan bo‘lib, ularni ilmiy asosda tavsiflab, Yevropaga yetkazishda Xorazmiyning xizmati beqiyosdir [1].

Xorazmiyning ikkinchi buyuk xizmati – algebra faniga asos solishi. Uning “Al-Kitob al-mukhtasar fi hisob al-jabr va-l-muqabala” (Qayta tiklash va tenglashtirishning qisqacha kitobi) asari algebraning birinchi tizimli bayoni hisoblanadi. “Algebra” so‘zining o‘zi ham shu asarning nomidagi “al-jabr” iborasidan kelib chiqqan, muallif nomi esa Yevropada “algorismus” tarzida talaffuz etilgan – bugungi «algoritm» atamasi ana shu nomdan hosil bo‘lgan [2].

Panjara usuli bilan ko‘paytirish

Ko‘pchilikka noma’lum bo‘lgan bu usul aslida ko‘p xonali sonlarni ko‘paytirishning juda samarali va vizual yo‘lidir. Usulning mohiyati shundaki, ko‘paytiriluvchi va ko‘paytuvchi sonlarning raqamlari maxsus panjara (to‘r) ichiga joylashtiriladi, so‘ngra har bir katak diagonali bo‘yicha ikkiga bo‘linadi va mos raqamlar ko‘paytmasi katakchaga yoziladi.

Panjara usulining bosqichlari:

1-bosqich: Ko‘paytiriladigan sonning har bir raqami panjara ustiga, ko‘paytuvchi sonning har bir raqami esa panjara o‘ng tomoniga yoziladi.

2-bosqich: Har bir katakcha diagonali bilan ikkiga bo‘linadi. Mos raqamlarning ko‘paytmasi hisoblanib, o‘nlar katakchaning yuqori-chap qismiga, birlar esa quyi-o‘ng qismiga yoziladi.

3-bosqich: Diagonallar bo‘yicha raqamlar qo‘shiladi (o‘ng pastdan chap tepaga qarab). Hosil bo‘lgan ko‘paytma pastdan tepaga qarab o‘qiladi.

Misol. 74×38 ni panjara usulida hisoblang.

Yechish: Panjara 2×2 o‘lchamda tuziladi (74 ning 7 va 4 raqamlari ustiga, 38 ning 3 va 8 raqamlari o‘ngiga yoziladi):

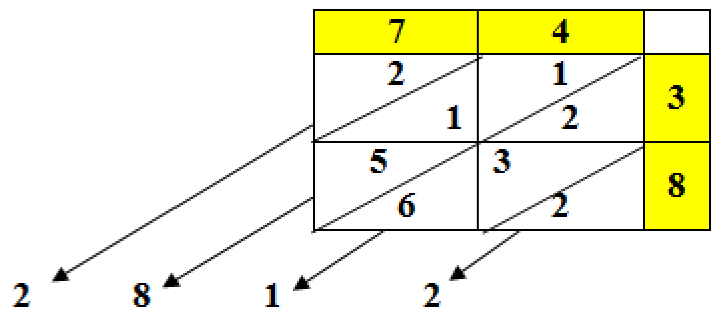

Diagonallar bo‘yicha quyidan yuqoriga qarab qo‘shib chiqamiz. Demak, 2812

Tekshiruv: 74×38=2812

Panjara usulining pedagodik afzalligi shundaki, u o‘quvchilarga ko‘paytirishning qanday ishlashini vizual ko‘rsatadi, xatolik qilish ehtimolini kamaytiradi va hisoblash jarayonini oson kuzatish imkonini beradi. Bu usul hozirgi kunda ham Hindiston va ba’zi Yevropa mamlakatlarida o‘quvchilarga o‘rgatilmoqda.

2. Abu Rayhon Beruniy va proporsional hisob-kitoblar. Abu Rayhon Beruniy (973-1048) – Oʻrta Osiyo, xususan Xorazmning Kot shahrida tugʻilgan buyuk alloma boʻlib, u astronomiya, matematika, geografiya, tarix, farmakologiya va boshqa oʻnlab fanlar boʻyicha 146 dan ortiq asar yozgan. Uning "Hindiston" (Tahqiq ma lil-Hind) va "Qonuni Mas'udiy" asarlari ilm-fan tarixining durdona asarlaridan hisoblanadi.

Matematika sohasida Beruniy "miqdorlar qoidasi" – ya'ni proporsional noma'lumlarni topish usulini chuqur rivojlantirdi. U nafaqat "uch miqdor qoidasi"ni, balki 5, 7, 9, 11, 15 va hatto 17 miqdorli masalalarni yechish usullarini ham tizimlashtirdi. Bu qoida savdo, foizlar, zichlik va boshqa amaliy hisob-kitoblarda keng qoʻllanilgan.

Besh miqdor qoidasi. Uch miqdor qoidasida proporsiya: $a_1 : a_2 = b_1 : b_2$ koʻrinishida boʻlib, uchta ma'lum orqali toʻrtinchi noma'lum topiladi. Besh miqdor qoidasida esa ikkita proporsiya birlashtiriladi:

$$a_1 : a_2 : a_3 = b_1 : b_2 : x$$

ya'ni

$$x = \frac{b_1 \cdot b_2 \cdot a_3}{a_1 \cdot a_2}$$

Beruniy masalasi (foiz hisoblash). Agar 10 dirham 2 oyda 5 dirham foyda keltirsa, 8 dirham 3 oyda qancha foyda keltiradi?

Yechish: Noma'lumni x dirham deylik. Besh miqdor qoidasiga koʻra:

$$x = \frac{8 \cdot 3 \cdot 5}{10 \cdot 2} = 6 \text{ dirham}$$

yoki

10	2	5
8	3	x

$$\frac{10}{8} \cdot \frac{2}{3} = \frac{5}{x} \quad \Rightarrow \quad x = 6$$

Javob: 8 dirham 3 oyda 6 dirham foyda keltiradi.

Nyuton masalasi (ishchi masalasi). Bir xattot 8 kunda 15 varoq yoza oladi. 405 varoqni 9 kunda yozishga ulgurish uchun necha nafar xattot zarur bo‘ladi?

Yechish: Xattotlar sonini x deylik. Besh miqdor qoidasiga ko‘ra:

$$x = \frac{1 \cdot 8 \cdot 405}{15 \cdot 9} = 24 \text{ nafar}$$

yoki

1	8	15
x	9	405

$$\frac{1}{x} \cdot \frac{8}{9} = \frac{15}{405} \quad \Rightarrow \quad x = 24$$

Javob: Jami 24 nafar xattot zarur.

To‘qqiz miqdor qoidasi. To‘qqiz miqdor qoidasi – Beruniyning eng noodatiy kashfiyotlaridan biri. Bunda to‘rtta omil birlashtirilgan holda noma’lum topiladi: uch o‘lchamli ob’ektlar narxini hisoblashda qo‘llaniladi.

Beruniy masalasi (g‘isht narxini hisoblash). O‘lchamlari 5×4×3 bo‘lgan 30 dona g‘ishtning narxi 60 dirham. O‘lchamlari 8×6×2 bo‘lgan 20 dona g‘ishtning narxi necha dirham?

Yechish: To‘qqiz miqdor qoidasiga ko‘ra:

$$x = \frac{8 \cdot 6 \cdot 2 \cdot 20 \cdot 60}{5 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 30} = 64 \text{ dirham}$$

yoki

5	4	3	30	60
8	6	2	20	x

$$\frac{5}{8} \cdot \frac{4}{6} \cdot \frac{3}{2} \cdot \frac{30}{20} = \frac{60}{x} \quad \Rightarrow \quad x = 64$$

Javob: 20 dona katta g‘ishtning narxi 64 dirham.

Eslatma: “Proporsiya” so‘zi lotincha “proportio” so‘zidan olingan bo‘lib, “o‘lchovdosh” degan ma’noni bildiradi. Zamonaviy matematikada Beruniy qoidalari proporsional munosabatlar va chiziqli tenglamalar sifatida o‘rgatiladi.

O‘quvchilar uchun mustaqil masala: Agar 6 ishchi 10 kunda 90 kvadrat metr yer qazasa, 4 ishchi 15 kunda qancha metr yer qazadi?

3. Abu Ali ibn Sino va 9 raqami sirlari. Abu Ali Husayn ibn Sino (980-1037) – Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog‘ida tug‘ilgan buyuk tabib va faylasuf. Uning “Ash-shifo” asari 18 qismdan iborat bo‘lib, unda matematikaga oid “Qisqartirilgan Yevklid”, “Sonlar fani”, “Qisqartirilgan Almagest” va “Musiqa fani” bo‘limlari mavjud. “Sonlar fani” bo‘limi 43 ta’rif va 201 teoremani o‘z ichiga oladi [3].

Ibn Sino 9 soni yordamida arifmetik amallarning to‘g‘riligini tekshirish usulini matematik jihatdan asoslab berdi. Bu usul “to‘qqizga tekshirish” yoki “modullar arifmetikasi” nomi bilan ham tanilgan bo‘lib, hisob-kitob xatolarini aniqlashda qo‘llanilgan.

Kvadratlarning oxirgi raqamlari haqidagi teoremalar. Ibn Sino kuzatishiga ko‘ra, ixtiyoriy natural sonni kvadratga ko‘targanda natijaning oxirgi raqami faqat 0, 1, 4, 5, 6 yoki 9 bo‘lishi mumkin – hech qachon 2, 3, 7 yoki 8 bo‘lmaydi. Bu esa son kvadrat ekanligi-emasligini tezda aniqlash imkonini beradi.

Son (mod 10)	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Kvadrat (mod 10)	0	1	4	9	6	5	6	9	4	1

Masala. Sonning kvadrati 0, 2, 3, 5 raqamlaridan tashkil topadi. Sonning o‘zini toping.

Yechish: 0, 2, 3, 5 raqamlari bilan yozilgan eng kichik son: 2035, eng katta son: 5320. Demak, 45 < son < 73 (chunki, $45^2 = 2025$ va $73^2 = 5329$).

Kvadrat 5 bilan tugashi uchun son 0 yoki 5 bilan tugashi kerak.

Tekshirish:

$50^2 = 2500$ (raqamlar: 0, 2, 5, 0 – 3 mavjud emas)

$55^2 = 3025$ (raqamlar: 0, 2, 3, 5 – barchasi mavjud)

$60^2 = 3600$ (raqamlar: 0, 3, 6, 0 – 2 va 5 yo‘q)

Javob: 55

9 raqami yordamida tekshirish qoidalari. Ibn Sinoning eng muhim matematik kashfiyotlaridan biri – sonlarni 9 ga bo‘lishda hosil bo‘ladigan qoldiqlar (modullar) va ularning kvadratlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlaganligidadir.

Bu to‘rt qoidada bayon etilgan:

Qoida	Sonning 9 ga bo‘linganda qoldig‘i	Kvadratining 9 ga bo‘linganda qoldig‘i
1	1 yoki 8	1
2	2 yoki 7	4
3	4 yoki 5	7
4	3, 6 yoki 9 (0)	0

1-qoidaning isboti: $M = 9n + 1$ bo‘lsin. U holda:

$$M^2 = (9n+1)^2 = 81n^2 + 18n + 1 = 9(9n^2 + 2n) + 1$$

Demak, M^2 ni 9 ga bo‘lganda qoldiq 1 ga teng.

$N = 9k + 8$ bo‘lganda ham:

$$N^2 = (9k+8)^2 = 81k^2 + 144k + 64 = 9(9k^2 + 16k + 7) + 1$$

Natijada qoldiq yana 1 ga teng. Demak, 1-qoida isbotlandi. Qolgan qoidalar ham xuddi shunday algebraik kengaytirish orqali isbot qilinadi.

Amaliy tatbiq (hisob-kitob xatosini aniqlash). O‘quvchi $47^2 = 2019$ deb hisobladi. Bu to‘g‘rimi?

Yechish:

$$47 = 9 \cdot 5 + 2$$

demak, $47 \equiv 2 \pmod 9$

2-qoidaga ko‘ra, $47^2 \equiv 4 \pmod 9$ bo‘lishi kerak. Lekin $2019 = 9 \cdot 224 + 3$, ya’ni $2019 \equiv 3 \pmod 9$. Bundan $4 \neq 3$. Demak, hisob noto‘g‘ri!

To‘g‘ri javob: $47^2 = 2209 \equiv 4 \pmod 9$

Bundan tashqari, Ibn Sino kub ko‘tarish uchun ham shunga o‘xshash qoidalarni bayon etdi. Kublarda 9 ga bo‘linganda qoldiqlar quyidagicha:

Qoida	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Son (mod 9)	0	1	2	3	4	5	6	7	8
Kubi (mod 9)	0	1	8	0	1	8	0	1	8

5-qoidaning isboti: $N = 9k + 1$ bo‘lsin:

$$N^3 = (9k+1)^3 = 729k^3 + 243k^2 + 27k + 1 = 9(81k^3 + 27k^2 + 3k) + 1$$

Demak, $N^3 \equiv 1 \pmod 9$. Xuddi shunday, son $\equiv 4 \pmod 9$ bo‘lsa, $4^3 = 64 = 9 \cdot 7 + 1$, ya’ni kub $\equiv 1 \pmod 9$. Son $\equiv 7 \pmod 9$ bo‘lsa, $7^3 = 343 = 9 \cdot 38 + 1$, ya’ni kub $\equiv 1 \pmod 9$. 5-qoida isbotlandi.

NATIJALAR

Ushbu tadqiqot davomida quyidagi asosiy natijalar qo‘lga kiritildi:

Alloma	Usul / Qoida	Zamonaviy ekvivalenti	Didaktik ahamiyati
Al-Xorazmiy	Panjara usuli bilan ko‘paytirish	Matritsali hisoblash elementlari	Vizual o‘rganish, hisob tezligi
Beruniy	Besh/To‘qqiz miqdor qoidasi	Proporsional tenglamalar, ikki o‘zgaruvchili tizimlar	Amaliy masalalarni hal etish
Ibn Sino	9 raqami bilan tekshirish qoidalari	Modullar arifmetikasi (mod 9)	Hisob-kitob xatalarini aniqlash

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki:

1. O‘rta Osiyo allomalarining matematika merosida bugungi maktab dasturidagi barcha asosiy mavzular (ko‘paytirish, proporsiya, modullar arifmetikasi) uchun metodologik asoslar mavjud.

2. Tarixiy kontekstda berilgan masalalar o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi, chunki “bu usulni kim, qachon va nima uchun ixtiro qilgan” savoli o‘quvchida tabiiy qiziqish uyg‘otadi.

3. Panjara usuli, miqdor qoidalari va Ibn Sino tekshiruv qoidalari – uchala usul ham hozirgi dasturda mavjud mavzularga (ko‘paytirish, proporsiya, bo‘linish) organik tarzda kiritilishi mumkin.

4. Ushbu usullar nafaqat tarixiy, balki algoritmik jihatdan ham mustahkam bo‘lib, ularni kompyuter dasturlash darslarida ham qo‘llash mumkin (masalan, panjara usuli – matritsali ko‘paytirish asosi sifatida).

Maqolada keltirilgan barcha masalalar maktab o‘quvchilari uchun yechish mumkin darajada bo‘lib, ular matematik mantiqni rivojlantirish bilan bir qatorda tarixiy-madaniy bilimlarni ham shakllantiradi.[11]

XULOSA. Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, matematika fani tarixidan olingan qiziqarli usullar va masalalar zamonaviy o‘qitishning samarali vositasiga aylanishi mumkin. Muso al-Xorazmiyning panjara usuli, Abu Rayhon Beruniyning ko‘p miqdorli proporsiya qoidalari va Abu Ali ibn Sinoning 9 raqami yordamidagi tekshiruv qoidalari – bu uchta uslub birgalikda o‘quvchida matematik tafakkurning uch jihatini – vizual idrok etish, mantiqiy umumlashtirish va analitik tekshirishni shakllantiradi.

Pedagogik nuqtai nazardan, ko‘p asrlik tarixga ega usullarni darsda qo‘llash o‘quvchilar ongida “matematika qadim-qadimdan inson hayotiga xizmat qiluvchi tirik fan” degan tushunchani mustahkamlaydi. Bu esa “matematika nima uchun kerak?” degan abadiy savolga tarixiy va amaliy javob beradi.

O‘zbek matematika maktabining ushbu buyuk vakillari – al-Xorazmiy, Beruniy va ibn Sino – nafaqat o‘z davrlari, balki butun insoniyat matematika tarixi uchun muhim kashfiyotlar qilganlar. Ularning merosini maktab darsliklariga organik tarzda kiritish o‘quvchilarning milliy g‘ururini oshirish bilan birga, matematik ta’lim sifatini ham yuksaltiradi.

Kelgusi tadqiqotlarda ushbu usullarning zamonaviy o‘qitish texnologiyalari (masalan, GeoGebra, interaktiv dasturlar) bilan integratsiyasi va uning o‘quvchilar yutuqlari dinamikasiga ta’sirini eksperimental jihatdan o‘rganish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Al-Xorazmiy. Kitob al-hisob al-hindiy (Hind hisobi kitobi). Bag‘dod, IX asr. (Arab tilidan tarjima: Roshdinskiy I. Matematicheskiye traktati. M.: Nauka, 1983.)

2. Al-Xorazmiy. Al-Kitob al-muhtasar fi hisob al-jabr va-l-muqabala. Bag‘dod, IX asr. (Tarjima: Rozenfeldning “Al-Xorazmiy” kitobi, M.: Nauka, 1983.)

3. Ibn Sino. Kitob ash-Shifo: Sonlar fani bo‘limi. Buxoro, XI asr. (Qayta nashr: Rozenfeldning “Ibn Sino” asari, M.: Nauka, 1986.)

4. Beruniy A.R. Maqola fī rashīkāt al-Hind (Hind rashikalari haqida maqola). XI asr // Beruniy. Tanlangan asarlar. T.: Fan, 1973.

5. Jo‘rayev M.U. Matematika va zamonaviy texnologiyalar uyg‘unligi. T.: “O‘zbekiston”, 2022. 280 b.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5032-son qarori. “Matematika ta’limini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. 2021 yil 6 may.

7. Kovalevskaya S.V. Matematika haqida mulohazalar. M.: Akademiya, 1974. 112 b.

8. Sobirov T.S., Toshmatov N. Qiziqarli matematika. T.: O‘qituvchi, 2019. 184 b.

9. Gauss C.F. Disquisitiones Arithmeticae. Leipzig, 1801. (Tarjima: Gauss. Arifmetik tadqiqotlar. M.: Nauka, 1959.)

10. Matviyevskaya G.P. Al-Xorazmiy – buyuk matematik va astronom. T.: Fan, 1987. 96 b.

11. Maxmasaidova, S. U. (2023). FUNKSIYA HOSILASINING IQTISODIY TATBIQLARI. *ILMIY TADQIQOT VA INNOVATSIYA*, *2*(1), 22-27.

UDK: 37.013:004.

СОЦИАЛЬНЫЕ МЕДИА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

ИБРАГИМОВ Ш.М., СОБИРОВА Г.С.

Доцент ФерГУ, shavkat70@bk.ru,

студент ФерГУ gulbaxorsobirova54@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние социальных медиа на формирование коммуникативной компетенции обучающихся в условиях цифровизации образования. Цель исследования заключается в изучении роли социальных сетей в развитии навыков общения, расширении словарного запаса и повышении мотивации к изучению иностранного языка. В качестве методов исследования использовались анализ научной литературы, наблюдение, анкетирование студентов, а также сравнительный анализ традиционных и цифровых методов обучения. В исследовании приняли участие 50 студентов, активно использующих социальные медиа. Результаты исследования показали, что 78% респондентов отмечают улучшение коммуникативных навыков благодаря использованию социальных сетей, 64% — увеличение словарного запаса, а 71% — повышение мотивации к изучению языка. Вместе с тем выявлены и негативные аспекты, такие как использование неформального языка и отвлекающие факторы. В заключение делается вывод о том, что социальные медиа являются эффективным инструментом формирования коммуникативной компетенции при их целенаправленном использовании.

Ключевые слова: социальные медиа, коммуникативная компетенция, цифровое обучение, языковая практика, онлайн-коммуникация, мотивация, словарный запас, образовательные технологии.

ВВЕДЕНИЕ. В условиях глобальной цифровизации и стремительного развития информационно-коммуникационных технологий наблюдается трансформация традиционных подходов к обучению иностранным языкам. Особое место в этом процессе занимают социальные медиа, которые становятся не только средством общения, но и важным образовательным ресурсом.

Коммуникативная компетенция рассматривается как ключевая цель языкового образования, включающая способность эффективно взаимодействовать в различных коммуникативных ситуациях. Однако традиционные методы обучения зачастую ограничивают возможности практики реального общения, что снижает эффективность формирования данных навыков.

Несмотря на активное использование социальных сетей в повседневной жизни студентов, их потенциал в образовательном контексте остается недостаточно изученным. Это определяет актуальность данного исследования.

Целью работы является анализ влияния социальных медиа на формирование коммуникативной компетенции. Гипотеза исследования заключается в том, что социальные сети способствуют развитию коммуникативных навыков за счет создания аутентичной среды общения.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ. Коммуникативная компетенция является одной из ключевых категорий современной лингводидактики и определяется как способность эффективно использовать языковые средства в различных коммуникативных ситуациях. Она включает в себя не только лингвистические знания, но и социокультурные, прагматические и стратегические компоненты. В научной литературе выделяется несколько подходов к формированию коммуникативной компетенции. Традиционные методы обучения ориентированы на развитие грамматической и лексической базы, однако они часто не обеспечивают достаточного уровня практики реального общения. В связи с этим в последние годы наблюдается переход к коммуникативно-ориентированным и цифровым методам обучения.

Современные исследования подчеркивают значимость цифровой среды как пространства для формирования языковых навыков. В частности, по мнению D. Crystal, интернет-коммуникация представляет собой новую форму языкового взаимодействия, которая сочетает элементы устной и письменной речи. Это создает уникальные условия для развития коммуникативной компетенции.

Социальные медиа, такие как Telegram, Instagram, TikTok и YouTube, обеспечивают постоянный доступ к аутентичному языковому материалу, включая тексты, аудио- и видеоконтент. Это способствует формированию навыков восприятия и продуцирования речи в условиях, максимально приближенных к реальному общению. Кроме того, исследования показывают, что использование социальных медиа повышает мотивацию обучающихся, так как процесс обучения становится более интерактивным и персонализированным. В отличие от традиционных методов, социальные сети позволяют студентам выступать не только в роли пассивных получателей информации, но и активных участников коммуникации.

В рамках данного исследования были использованы следующие методы:
– теоретический анализ научной литературы по теме исследования;

– анкетирование студентов (n=50);

– наблюдение за особенностями онлайн-коммуникации;

– сравнительный анализ традиционных и цифровых методов обучения.

Анкетирование проводилось среди студентов, активно использующих социальные сети. Вопросы были направлены на выявление частоты использования платформ, целей их применения и субъективной оценки их влияния на коммуникативные навыки.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ. Результаты анкетирования представлены в таблице:

Показатель	Процент студентов
Улучшение навыков общения	78%
Расширение словарного запаса	64%
Повышение мотивации	71%
Снижение страха общения	69%

Результаты проведенного исследования демонстрируют значительное влияние социальных медиа на формирование коммуникативной компетенции обучающихся.

Прежде всего, было установлено, что большинство студентов регулярно используют социальные сети для общения. Это создает дополнительные возможности для практики языка вне учебной аудитории. В отличие от традиционного обучения, где коммуникативная практика ограничена временем занятия, социальные медиа обеспечивают непрерывное взаимодействие.

Анализ результатов анкетирования показал, что 78% студентов отмечают улучшение коммуникативных навыков, что подтверждает эффективность использования социальных платформ. Кроме того, 64% респондентов указали на расширение словарного запаса, что связано с постоянным взаимодействием с аутентичным контентом.

Особое внимание следует уделить снижению психологического барьера. 69% студентов отметили, что им легче общаться в онлайн-среде, чем в реальной жизни. Это объясняется отсутствием непосредственного давления и возможностью обдумывать ответы.

Вместе с тем, выявлены и определенные недостатки. Одним из них является широкое использование неформального языка, включая сокращения, сленг и эмодзи. Это может негативно сказываться на развитии академических навыков письма. Кроме того, социальные медиа могут выступать как фактор отвлечения. Чрезмерное использование данных платформ снижает концентрацию внимания и может негативно влиять на учебную деятельность. Таким образом, результаты исследования подтверждают, что социальные медиа являются мощным инструментом формирования коммуникативной компетенции, однако их эффективность напрямую зависит от уровня педагогического контроля и осознанного использования.

Частота использования	Процент студентов
Ежедневно	82%
Несколько раз в неделю	12%
Редко	6%

В таблице представлено распределение влияния социальных медиа на ключевые компоненты коммуникативной компетенции.

Анализ данных показывает, что наибольшее влияние социальные медиа оказывают на развитие навыков общения (78%), в то время как расширение словарного запаса составляет 64%, а повышение мотивации — 71%.

Как видно из таблицы, использование социальных сетей оказывает комплексное влияние на формирование коммуникативной компетенции.

Особого внимания заслуживает тот факт, что полученные результаты согласуются с выводами современных исследований в области цифровой педагогики. В частности, отмечается, что интеграция социальных медиа в образовательный процесс способствует формированию устойчивых коммуникативных навыков за счет постоянного взаимодействия с аутентичной языковой средой.

В отличие от традиционных методов обучения, цифровая среда обеспечивает более гибкие условия для развития коммуникативной компетенции, позволяя учитывать индивидуальные особенности обучающихся. Это подтверждает необходимость дальнейшего внедрения цифровых технологий в образовательную практику.

Несмотря на полученные результаты, данное исследование имеет ряд ограничений. Во-первых, выборка исследования ограничена 50 студентами, что может влиять на обобщаемость результатов. Во-вторых, исследование носит преимущественно качественный характер и основывается на самооценке респондентов.

В дальнейшем целесообразно расширить выборку и использовать количественные методы анализа для повышения достоверности результатов.

ВЫВОДЫ. Таким образом, результаты проведенного исследования подтверждают выдвинутую гипотезу о том, что социальные медиа оказывают значительное влияние на формирование коммуникативной компетенции обучающихся.

Социальные сети обеспечивают: – доступ к аутентичному языковому материалу

– расширение словарного запаса

– развитие навыков письменной и устной коммуникации

– повышение мотивации к обучению

Вместе с тем необходимо учитывать потенциальные риски, связанные с использованием неформального языка и снижением концентрации внимания.

Практическая значимость исследования заключается в возможности интеграции социальных медиа в образовательный процесс в качестве дополнительного инструмента обучения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Brown H. Principles of Language Learning and Teaching – New York: Pearson, 2007.

2. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

3. Warschauer M. Technology and Language Learning. – Oxford: Oxford University Press, 2004.

4. Boyd D. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. – Journal of Computer-Mediated Communication, 2007.

5. Kaplan A., Haenlein M. Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. – Business Horizons, 2010.

ONLAYN BAHOLASH BILIMLARNI DIAGNOSTIKA QILISH VOSITASI SIFATIDA

IBRAGIMOV SH.M., AKRAMOVA M.I.

FarDU dotsenti, shavkat70@bk.ru, FarDU talabasi akramova06@icloud.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada onlayn baholashning o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash, ta'lim jarayonidagi bo'shliqlarni ko'rsatish va o'qitish sifatini yaxshilashdagi diagnostik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – raqamli testlar, Learning Management System (LMS), Google Forms, Moodle, Quizizz, Kahoot, elektron portfolio, avtomatik fikr-mulohaza va sun'iy intellektga asoslangan tahlil vositalarining ta'limdagi imkoniyatlarini o'rganishdan iborat. Maqolada onlayn baholashning tezkorlik, shaffoflik, natijalarni avtomatik qayta ishlash, individual yondashuv va uzluksiz monitoring kabi afzalliklari bilan birga, akademik halollik, texnik muammolar, internetga bog'liqlik hamda o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi bilan bog'liq muammolari ham ko'rib chiqiladi. Xulosa sifatida onlayn baholash faqat yakuniy ball qo'yish vositasi emas, balki o'quvchining kuchli va zaif tomonlarini aniqlovchi, o'qituvchiga metodik qaror qabul qilishda yordam beruvchi zamonaviy diagnostika mexanizmi ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: onlayn baholash, diagnostika, bilimni nazorat qilish, raqamli ta'lim, LMS, test, feedback, elektron portfolio, akademik halollik, sun'iy intellekt.

Raqamli transformatsiya ta'lim tizimining barcha bosqichlariga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Dars jarayoni, o'quv materiallari, muloqot shakllari va baholash usullari asta-sekin elektron muhitga ko'chmoqda. Shu jarayonda onlayn baholash alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u o'quvchi yoki talabaning bilim darajasini tezkor aniqlash, natijalarni avtomatik tahlil qilish va ta'lim jarayonini individual tarzda boshqarish imkonini beradi. An'anaviy baholash ko'pincha dars oxirida yoki semestr yakunida amalga oshiriladi. Onlayn baholash esa o'quv jarayonining har bir bosqichida qo'llanib, bilimdagi bo'shliqlarni o'z vaqtida aniqlashga yordam beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy ta'limda baholash faqat nazorat va ball qo'yish vazifasini bajarmaydi. U diagnostika, motivatsiya, tahlil, rivojlantirish va yo'naltirish kabi bir necha pedagogik funksiyalarni birlashtiradi. Masalan, o'quvchi testdan past natija olsa, elektron tizim qaysi mavzuda xatolar ko'p bo'lganini ko'rsatadi. O'qituvchi esa shu ma'lumot asosida qo'shimcha tushuntirish, mustaqil topshiriq yoki qayta mashq berishi mumkin. Bu yondashuv ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Onlayn baholashning asosiy xususiyati – ma’lumotlarni tez yig‘ish, saqlash va tahlil qilish imkoniyatidir. Google Forms, Moodle, Canvas, Microsoft Teams, Google Classroom, Quizizz va Kahoot kabi platformalar testlarni tuzish, javoblarni avtomatik tekshirish, natijalarni diagramma yoki jadval ko‘rinishida ko‘rsatish hamda o‘quvchilarga darhol fikr-mulohaza berish imkonini yaratadi. Natijada o‘qituvchi ko‘p vaqtini daftar tekshirishga emas, balki ta’lim strategiyasini takomillashtirishga sarflaydi.

Ushbu maqolaning maqsadi – onlayn baholashning bilimlarni diagnostika qilishdagi o‘rni, pedagogik imkoniyatlari, amaliy vositalari, afzallik va kamchiliklarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: onlayn baholash tushunchasini yoritish; diagnostik baholashning mohiyatini izohlash; raqamli baholash platformalarining imkoniyatlarini ko‘rsatish; onlayn baholash natijalarini ta’lim jarayoniga tatbiq etish yo‘llarini aniqlash; mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar berish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA USULLAR

Pedagogik adabiyotlarda baholashning uch asosiy turi ajratiladi: diagnostik, formatif va summativ baholash. Diagnostik baholash dars yoki kurs boshlanishida o‘quvchining dastlabki bilim darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Formativ baholash o‘quv jarayoni davomida o‘quvchining o‘sishini kuzatadi, xatolarni ko‘rsatadi va o‘z vaqtida tuzatish imkonini beradi. Summativ baholash esa o‘quv davri oxirida yakuniy natijani aniqlash uchun qo‘llaniladi. Onlayn baholash ushbu uch turdagi baholashni bir tizimda amalga oshirish imkonini beradi.

So‘nggi yillarda raqamli baholash vositalari ta’limda keng qo‘llanilmoqda. Moodle va Google Classroom kabi LMS tizimlari topshiriqlarni joylashtirish, testlarni avtomatik tekshirish, talabalar faolligini kuzatish va reytinglarni shakllantirish imkonini beradi. Google Forms qisqa testlar va so‘rovnomalar uchun qulay bo‘lsa, Quizizz va Kahoot o‘yinlashtirilgan baholash orqali o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi. Elektron portfolio esa o‘quvchining vaqt davomida bajargan ishlari, loyihalari, yozma topshiriqlari va ijodiy natijalarini tizimli jamlashga yordam beradi.

Tadqiqotda tizimli adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil, kuzatuv va tavsifiy statistika usullaridan foydalanildi. Onlayn baholash bo‘yicha ilmiy maqolalar, metodik qo‘llanmalar va ta’lim platformalarining amaliy imkoniyatlari o‘rganildi. Qiyosiy tahlil orqali an’anaviy baholash va onlayn baholashning farqlari, o‘xshash jihatlari, afzallik va cheklovlari taqqoslandi. Kuzatuv jarayonida talabalar tomonidan bajarilgan elektron testlar, topshiriqlar va avtomatik natijalar tahlil qilindi.

Onlayn baholash – bu o‘quvchi yoki talabaning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini internet hamda raqamli texnologiyalar yordamida aniqlash, nazorat qilish va tahlil qilish jarayonidir. U test, viktorina, yozma topshiriq, loyiha, video javob, elektron portfolio, interaktiv mashq yoki avtomatik tahlil ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Diagnostika esa o‘quvchining qaysi mavzuni yaxshi o‘zlashtirgani, qaysi qismda qiynalayotgani va qanday yordamga ehtiyoji borligini aniqlash jarayonidir. Demak, onlayn baholash diagnostik ma’lumotlarni tezkor va aniq olishga xizmat qiladi.

An’anaviy sinf sharoitida o‘qituvchi barcha o‘quvchilarning bilim darajasini bir vaqtning o‘zida chuqur tahlil qilishga doim ham ulgurmaydi. Onlayn tizimlar esa har bir javobni qayd etadi, xatolar sonini hisoblaydi, mavzular bo‘yicha natijalarni ajratadi va umumiy statistikani ko‘rsatadi. Masalan, test natijasida 70 foiz talaba bir xil savolda xato qilgan bo‘lsa, bu mavzu yetarli tushuntirilmaganini bildiradi. Shu sababli onlayn baholash o‘qituvchi uchun “diagnostik ko‘zgu” vazifasini bajaradi.

Diagnostik baholashning samaradorligi fikr-mulohaza sifati bilan bevosita bog‘liq. Agar o‘quvchi faqat “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” javobni ko‘rsa, baholashning rivojlantiruvchi ta’siri cheklangan bo‘ladi. Ammo tizim xatoning sababi, to‘g‘ri yechimga olib boruvchi izoh, qo‘shimcha manba yoki qayta bajarish imkoniyatini bersa, o‘quvchi o‘z xatosini anglaydi va bilimini mustahkamlaydi. Shuning uchun onlayn baholashda avtomatik feedback muhim metodik element hisoblanadi.

Onlayn baholashda foydalaniladigan vositalarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh – test va viktorina platformalari. Bularga Google Forms, Microsoft Forms, Quizizz, Kahoot, Socrative va Mentimeter kiradi. Bu platformalar qisqa muddatda savollar tuzish, javoblarni avtomatik tekshirish va o‘quvchilarning natijalarini reyting ko‘rinishida ko‘rsatish imkonini beradi. Ayniqsa, dars boshida diagnostik test o‘tkazish yoki dars oxirida mavzuni mustahkamlash uchun juda qulay.

Ikkinchi guruh – LMS tizimlari. Moodle, Google Classroom, Canvas va Blackboard ta’lim jarayonini boshqarish, topshiriqlar berish, baholash mezonlarini belgilash, test natijalarini saqlash va o‘quvchi faoliyatini monitoring qilish imkonini beradi. LMS tizimlarining ustunligi shundaki, ular faqat test emas, balki butun kursni boshqarish vositasi sifatida ishlaydi. O‘qituvchi har bir talabaning faolligi, topshiriq topshirish vaqti, urinishlar soni va o‘zlashtirish dinamikasini ko‘ra oladi.

Uchinchi guruh – elektron portfolio va loyiha asosidagi baholash vositalari. Google Docs, Padlet, Mahara, OneNote va boshqa platformalar orqali o‘quvchi o‘z ishlarini jamlaydi, o‘qituvchi esa ularni bosqichma-bosqich baholab boradi. Bu usul ayniqsa ijodiy, tadqiqot va amaliy ko‘nikmalarni baholashda foydalidir. Chunki test faqat tayyor javobni aniqlasa, portfolio o‘quvchining fikrlashi, izlanishi, xatodan o‘rganishi va rivojlanishini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi guruh – sun’iy intellekt va learning analytics vositalari. Bunday tizimlar o‘quvchining javoblari, faoliyati, vaqt sarfi va xatolarini tahlil qilib, individual tavsiyalar berishi mumkin. Masalan, platforma “siz grammatik mavzularda ko‘proq xato qilyapsiz” yoki “matnni tushunish bo‘yicha qo‘shimcha mashqlar tavsiya etiladi” kabi xulosalar chiqaradi. Kelajakda AI asosidagi onlayn baholash o‘quv jarayonini yanada shaxsiylashtirishga yordam beradi.

Onlayn baholashning birinchi afzalligi – tezkorlikdir. An’anaviy testlarni tekshirish ko‘p vaqt talab qiladi, ayniqsa guruh katta bo‘lsa. Elektron testlarda esa natijalar darhol chiqadi. O‘qituvchi umumiy natijani, har bir savol bo‘yicha statistikani va alohida talabalarning ko‘rsatkichlarini bir necha soniyada oladi. Bu vaqtni tejaydi va dars jarayonida tezkor qaror qabul qilishga yordam beradi.

Ikkinchi afzallik – obyektivlik va shaffoflikdir. Avtomatik tekshiriladigan testlarda inson omili kamayadi, baholash mezonlari oldindan belgilanadi va barcha o‘quvchilarga bir xil talab qo‘yiladi. Agar rubrika asosida baholash qo‘llansa, yozma yoki loyiha ishlarida ham adolatli yondashuv ta’minlanadi. O‘quvchi nima uchun bunday baho olganini ko‘ra oladi, o‘qituvchi esa baholash jarayonini asoslab bera oladi.

Uchinchi afzallik – individual yondashuvdir. Onlayn platformalar har bir o‘quvchining natijasini alohida ko‘rsatadi. Kimdir mavzuni yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lsa, unga murakkabroq topshiriq berish mumkin. Kimdir qiynalayotgan bo‘lsa, unga qo‘shimcha material, qayta test yoki individual maslahat taklif qilinadi. Shu orqali baholash nafaqat nazorat, balki o‘qitishni moslashtirish vositasiga aylanadi.

To‘rtinchi afzallik – uzluksiz monitoringdir. Onlayn baholash bir martalik jarayon emas, balki kurs davomida muntazam amalga oshiriladigan tahlil tizimidir. Har hafta qisqa testlar, mini-viktorinalar, refleksiya savollari va elektron topshiriqlar berib borilsa, o‘qituvchi o‘quvchilarning o‘sish dinamikasini ko‘radi. Bu esa yakuniy imtihonga qadar muammolarni oldindan aniqlash imkonini beradi.

Beshinchi afzallik – motivatsiyani oshirishdir. O‘yinlashtirilgan platformalarda ball, reyting, nishon, daraja va vaqt cheklovi kabi elementlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi. Albatta, o‘yin elementlari baholashning asosiy maqsadini almashtirmasligi kerak. Ular faqat o‘quvchini jalb qilish va darsga qiziqishini kuchaytiruvchi vosita sifatida qo‘llanishi lozim.

Onlayn baholashda eng muhim muammolardan biri akademik halollik masalasidir. Masofadan test topshirishda o‘quvchi internetdan javob qidirishi, boshqa shaxsdan yordam olishi yoki bir nechta qurilmadan foydalanishi mumkin. Bu muammoni kamaytirish uchun savollar bankini kengaytirish, savollarni tasodifiy tartibda berish, vaqtni cheklash, ochiq javobli topshiriqlar va loyiha ishlarini ko‘paytirish tavsiya etiladi. Ba’zi hollarda onlayn proktorlik tizimlari ham qo‘llaniladi, biroq ular maxfiylik va texnik talablar bilan bog‘liq savollarni keltirib chiqaradi.

Ikkinchi muammo – texnik imkoniyatlarning teng emasligidir. Barcha o‘quvchilarda ham tezkor internet, zamonaviy kompyuter yoki qulay ish muhiti mavjud bo‘lmasligi mumkin. Elektr energiyasi uzilishi, platformaning ishlamay qolishi yoki qurilma nosozligi baholash natijalariga ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun onlayn baholashni tashkil etishda muqobil topshirish vaqti, yengil platformalar, mobil qurilmaga mos testlar va texnik yordam tizimi bo‘lishi zarur.

Uchinchi muammo – o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi bilan bog‘liq. Onlayn baholashni samarali tashkil etish uchun o‘qituvchi faqat savol tuzishni emas, balki platforma sozlamalari, test xavfsizligi, rubrika yaratish, statistik natijalarni tahlil qilish va feedback berishni ham bilishi kerak. Aks holda elektron baholash faqat oddiy test shaklida qolib ketadi va diagnostik imkoniyatlari to‘liq ochilmaydi.

To‘rtinchi muammo – baholashning faqat testga bog‘lanib qolishidir. Bilimni diagnostika qilishda test muhim, lekin u hamma kompetensiyalarni to‘liq o‘lchay olmaydi. Tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, nutq, loyiha ishlari, muloqot va amaliy ko‘nikmalarni baholash uchun portfolio, esse, og‘zaki javob, guruh loyihasi va amaliy topshiriqlar bilan birgalikda qo‘llash zarur. Demak, onlayn baholash ko‘p formatli bo‘lishi kerak.

Onlayn baholashni samarali tashkil etish uchun avvalo baholash maqsadi aniq belgilanadi. Agar maqsad diagnostika bo‘lsa, test qisqa, tushunarli va mavzular bo‘yicha ajratilgan bo‘lishi kerak. Agar maqsad yakuniy baho qo‘yish bo‘lsa, savollar turli darajadagi murakkablikni qamrab olishi, baholash mezonlari oldindan e’lon qilinishi va akademik halollik choralariga e’tibor berilishi zarur. Har bir baholash turi o‘z vazifasiga mos tanlanishi kerak.

Ikkinchi tavsiya – savollar sifatini oshirishdir. Yaxshi diagnostik test faqat yodlangan ma’lumotni emas, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini ham tekshirishi kerak. Savollar aniq, ikki xil talqin qilinmaydigan va o‘quv maqsadlariga mos bo‘lishi lozim. Har bir savoldan keyin izoh berish imkoniyati bo‘lsa, o‘quvchi xatosini tezroq tushunadi.

Uchinchi tavsiya – natijalarni tahlil qilish va ulardan darsni rejalashtirishda foydalanishdir. Onlayn baholash natijalari faqat jurnalga baho qo‘yish uchun emas, balki keyingi dars mazmunini belgilash uchun ishlatilishi kerak. Qaysi savollar eng ko‘p xato qilingan, qaysi guruh ko‘proq qiynalgan, qaysi mavzu qayta tushuntirishni talab qiladi – bularning barchasi o‘qituvchining metodik qarorlariga asos bo‘ladi.

Vosita	Asosiy vazifasi	Diagnostik imkoniyati	Cheklovi
Google Forms	Tezkor test va so‘rov o‘tkazish	Natijalarni avtomatik hisoblaydi va savollar bo‘yicha statistikani beradi	Murakkab analitika imkoniyatlari cheklangan
Moodle	Kurs va testlarni boshqarish	Urinishlar, vaqt, mavzu va ballar bo‘yicha batafsil monitoring qiladi	Sozlash uchun o‘qituvchidan raqamli ko‘nikma talab qiladi
Quizizz/Kahoot	O‘yinlashtirilgan viktorina	Dars davomida mavzuni o‘zlashtirish darajasini tez aniqlaydi	Ko‘proq qisqa savollar uchun mos
Elektron portfolio	O‘quvchi ishlarini jamlash	Rivojlanish dinamikasi va amaliy ko‘nikmalarni ko‘rsatadi	Baholash ko‘proq vaqt va aniq rubrika talab qiladi
AI analytics	Ma’lumotlarni tahlil qilish	Xatolar, mavzu bo‘shliqlari va individual tavsiyalarni aniqlaydi	Maxfiylik va ishonchlilik masalalari mavjud

1-jadval – Onlayn baholash vositalarining diagnostik imkoniyatlari

Jadvaldan ko‘rinadiki, har bir vosita o‘ziga xos diagnostik imkoniyatga ega. Shuning uchun bitta platformaga bog‘lanib qolmasdan, test, portfolio, loyiha va analitika vositalarini integratsiyalash maqsadga muvofiq. Masalan, dars boshida Google Forms orqali qisqa diagnostik test, dars davomida Kahoot orqali interaktiv savollar, kurs davomida Moodle orqali monitoring, semestr oxirida esa elektron portfolio orqali umumiy rivojlanish baholanishi mumkin.

Quyidagi amaliy model onlayn baholashni dars jarayoniga qo‘shish uchun tavsiya etiladi. Birinchi bosqichda o‘qituvchi mavzu bo‘yicha 8-10 ta qisqa diagnostik savol tayyorlaydi. Ikkinchi bosqichda talabalar testni Google Forms yoki Moodle orqali bajaradi. Uchinchi bosqichda tizim natijalarni avtomatik chiqaradi. To‘rtinchi bosqichda o‘qituvchi eng ko‘p xato qilingan savollarni aniqlaydi va keyingi darsda aynan shu mavzularni qayta tushuntiradi. Beshinchi bosqichda talabalar qayta test orqali o‘z natijasini yaxshilash imkoniga ega bo‘ladi.

Diagnostik savollar tuzishda “bir savol – bir ko‘nikma” tamoyiliga amal qilish lozim. Masalan, bitta savol faqat ta’rifni bilishni, ikkinchisi tushunchani qo‘llashni, uchinchisi esa vaziyatni tahlil qilishni tekshiradi. Bunday tartib natijalarni aniq tahlil qilish imkonini beradi. Agar savol bir vaqtning o‘zida juda ko‘p bilimni talab qilsa, o‘qituvchi o‘quvchining aynan qaysi joyda xato qilganini bilishi qiyinlashadi.

Onlayn diagnostik baholash yakunida o‘quvchiga individual tavsiya berish zarur. Masalan, “siz asosiy tushunchalarni yaxshi bilasiz, ammo ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llash bo‘yicha qo‘shimcha mashq qilishingiz kerak” kabi fikr-mulohaza o‘quvchini keyingi o‘qishga yo‘naltiradi. Shunday qilib, baholash jazolash yoki faqat ball qo‘yish emas, balki o‘quvchining rivojlanish yo‘lini ko‘rsatish vositasiga aylanadi.

Onlayn baholashni muntazam qo‘llash o‘quvchilarni o‘z-o‘zini baholashga ham o‘rgatadi. Talaba o‘z natijasini ko‘rib, qaysi mavzuda kuchli, qaysi mavzuda zaif ekanini anglaydi. Bu esa mustaqil o‘rganish, mas’uliyat va refleksiya ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa oliy ta’limda bu yondashuv talabaning akademik mustaqilligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, onlayn baholash bilimlarni diagnostika qilishda an’anaviy baholashga nisbatan kengroq imkoniyatlarga ega. Eng avvalo, u natijalarni darhol ko‘rsatadi va o‘qituvchiga muammoli mavzularni tez aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, elektron tizimlar statistik ma’lumotlarni saqlaydi, bu esa o‘quvchining o‘sish dinamikasini kuzatishga yordam beradi. Uchinchidan, onlayn baholash o‘quvchini ham faol ishtirokchiga aylantiradi, chunki u o‘z natijasini ko‘radi va qaysi yo‘nalishda ishlashi kerakligini tushunadi.

Shu bilan birga, onlayn baholashni mutlaqo ideal vosita deb bo‘lmaydi. Agar savollar sifatsiz tuzilsa, texnik muammolar hisobga olinmasa yoki feedback berilmasa, baholash diagnostik vazifasini bajarmaydi. Shuningdek, test natijalarini yagona mezon sifatida qabul qilish ham noto‘g‘ri. Bilimlarni to‘liq diagnostika qilish uchun turli baholash formatlarini uyg‘unlashtirish zarur: avtomatik testlar – fakt va tushunchalarni, yozma topshiriqlar – fikrlash va ifoda ko‘nikmalarini, portfolio – rivojlanish jarayonini, loyiha ishlari esa amaliy kompetensiyalarni ko‘rsatadi.

Onlayn baholashning samaradorligi o‘qituvchining metodik yondashuviga bog‘liq. Texnologiya faqat vosita hisoblanadi. Asosiy natija o‘qituvchi savollarni qanday tuzishi, natijani qanday tahlil qilishi va o‘quvchiga qanday yordam berishiga bog‘liq. Shu sababli ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar uchun raqamli baholash, testologiya, rubrika yaratish va learning analytics bo‘yicha muntazam treninglar tashkil etilishi kerak.

Onlayn baholashda diagnostik test tuzishda birinchi navbatda o‘quv maqsadlari aniqlanadi. Har bir savol ma’lum bir mavzu yoki kompetensiyani tekshirishi kerak. Savollar juda umumiy yoki mavzudan tashqari bo‘lsa, test natijasi real bilim darajasini ko‘rsatmaydi. Shuning uchun o‘qituvchi test savollarini oson, o‘rtacha va murakkab darajalarga ajratishi, har bir daraja uchun alohida mezon belgilashi lozim.

Ikkinchi muhim tamoyil – savollarning xilma-xilligidir. Faqat yopiq test savollaridan foydalanish o‘quvchining chuqur fikrlashini yetarlicha aniqlamaydi. Shuning uchun ko‘p tanlovli savollar bilan birga moslashtirish, ketma-ketlikni topish, qisqa javob, ochiq savol, amaliy vaziyatni tahlil qilish va loyiha elementlarini ham qo‘shish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv bilim, tushunish, qo‘llash va tahlil qilish darajalarini birgalikda tekshiradi.

Uchinchi tamoyil – natijalarni mavzular bo‘yicha ajratib ko‘rishdir. Masalan, matematika fanida test “formulalar”, “masala yechish”, “grafikni tahlil qilish” kabi bo‘limlarga bo‘linsa, o‘qituvchi aynan qaysi ko‘nikmada muammo borligini biladi. Til o‘rganishda esa grammatika, lug‘at, o‘qib tushunish va yozish ko‘nikmalari alohida tahlil qilinishi mumkin. Bu diagnostikaning aniqligini oshiradi.

Onlayn baholashning eng katta imkoniyati natijalarni raqamli ko‘rinishda tahlil qilishdir. Tizim har bir o‘quvchining ballini, savolga sarflagan vaqtini, urinishlar sonini, to‘g‘ri va noto‘g‘ri javoblar nisbatini ko‘rsatishi mumkin. O‘qituvchi bu ma'lumotlar asosida o'quvchilarni shartli ravishda uch guruhga ajratadi: mavzuni yaxshi o'zlashtirganlar, qisman tushunganlar va qo'shimcha yordamga muhtojlar. Keyingi darslar aynan shu diagnostik xulosa asosida tashkil etiladi.

Natijalarni tahlil qilishda faqat umumiy ballga qarash yetarli emas. Ba'zan o'quvchi yuqori ball oladi, lekin muayyan bir bo'limda xatolari ko'p bo'ladi. Yoki aksincha, umumiy ball past bo'lsa-da, ayrim mavzularni yaxshi tushungan bo'lishi mumkin. Shuning uchun analitik jadval, diagramma va individual hisobotlar onlayn baholashning muhim qismi hisoblanadi. Bunday tahlil o'qituvchiga o'quvchining haqiqiy ehtiyojini ko'rsatadi.

Onlayn baholashda akademik halollikni ta'minlash uchun faqat nazoratni kuchaytirish yetarli emas. Eng avvalo, baholash topshiriqlari shunday tuzilishi kerakki, ularni tayyor javobni ko'chirib bajarish qiyin bo'lsin. Masalan, hayotiy vaziyatni tahlil qilish, o'z fikrini asoslash, shaxsiy misol keltirish, loyiha tayyorlash yoki og'zaki himoya qilish kabi topshiriqlar plagiat xavfini kamaytiradi.

Shuningdek, savollar bankini kengaytirish, variantlarni avtomatik aralashtirish, vaqt cheklovini oqilona belgilash va qayta topshirish qoidalarini aniq ko'rsatish muhim. O'qituvchi baholashdan oldin talabalar bilan akademik halollik qoidalarini tushuntirishi, ruxsat etilgan va taqiqlangan yordam turlarini yozma ravishda belgilashi kerak. Bu jarayon ishonch va mas'uliyat muhitini yaratadi.

Eng samarali yondashuv onlayn baholashni an'anaviy baholash bilan uyg'unlashtirishdir. Onlayn testlar tezkor diagnostika va statistik tahlil uchun qulay bo'lsa, yuzma-yuz suhbat, amaliy ish, laboratoriya, taqdimot va og'zaki javoblar chuqurroq kompetensiyalarni baholashga yordam beradi. Aralash baholash modeli o'quvchining bilimini bir tomonlama emas, balki har tomonlama ko'rish imkonini yaratadi.

Masalan, o'qituvchi dars boshida qisqa onlayn test orqali dastlabki bilimni aniqlaydi, dars jarayonida guruhli topshiriq beradi, dars oxirida refleksiya savollari orqali mavzuni qay darajada tushunganini biladi. Kurs oxirida esa loyiha yoki portfolio orqali yakuniy natijani baholaydi. Bunday tizimda baholash nazorat emas, balki o‘qitishning ajralmas qismiga aylanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, onlayn baholash zamonaviy ta’lim jarayonida bilimlarni diagnostika qilishning samarali, tezkor va qulay vositasidir. U o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, xatolarni tahlil qilish, individual yondashuvni tashkil etish va o‘qitish sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Onlayn baholash natijalari o‘qituvchiga darsni qayta rejalashtirish, qiyin mavzularni aniqlash va har bir o‘quvchiga mos yordam ko‘rsatish imkonini beradi.

Maqolada aniqlanganidek, Google Forms, Moodle, Quizizz, Kahoot, elektron portfolio va sun’iy intellektga asoslangan analitika vositalari diagnostik baholashni yanada samarali qiladi. Biroq ularni qo‘llashda akademik halollik, texnik imkoniyatlar, savollar sifati va o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasiga alohida e’tibor berish zarur. Eng to‘g‘ri yondashuv – onlayn va an’anaviy baholashni uyg‘unlashtirish, test bilan birga loyiha, portfolio, og‘zaki javob va amaliy topshiriqlardan foydalanishdir.

Kelajakda onlayn baholash sun’iy intellekt, big data va adaptiv ta’lim tizimlari yordamida yanada rivojlanadi. Bunday tizimlar har bir o‘quvchining bilim darajasi, qiziqishi, xatolari va rivojlanish tezligini hisobga olib, individual ta’lim yo‘lini taklif qila oladi. Demak, onlayn baholash nafaqat nazorat shakli, balki ta’limni boshqarish va sifatini oshirishning muhim pedagogik mexanizmi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Anderson, T. (2020). The Theory and Practice of Online Learning. Athabasca University Press.

2. Redecker, C. (2017). European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Publications Office of the European Union.

3. Gikandi, J. W., Morrow, D., & Davis, N. E. (2021). Online formative assessment in higher education: A review of the literature. Computers & Education.

4. Wiliam, D. (2018). Embedded Formative Assessment. Solution Tree Press.

5. Brookhart, S. M. (2020). How to Create and Use Rubrics for Formative Assessment and Grading. ASCD.

6. OECD. (2021). Digital Education Outlook: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots. OECD Publishing.

7. UNESCO. (2023). Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Global Education Monitoring Report.

8. JISC. (2022). Effective Assessment in a Digital Age: A Practical Guide. JISC Publications.

9. Brown, G. T. L. (2022). Assessment of Student Achievement. Routledge.

10. Siemens, G., & Long, P. (2021). Penetrating the fog: Analytics in learning and education. EDUCAUSE Review.